

Duška Slijepećević¹
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka

Originalni naučni rad
UDC 179.7:616.89-008.441.44(497.6)
DOI 10.7251/SOCSR1815025S
Prihvaćeno: 16.08.2018.

Validnost Dirkemove klasične studije samoubistva u XXI vijeku

Studija slučaja – Bosna i Hercegovina

Apstrakt

Cilj rada je naučna deskripcija Dirkemovog poimanja samoubistva i prikupljenih podataka o broju slučajeva samoubistva, te eksplanacija samoubistva na osnovu preovlađujućeg društvenog konteksta odnosno društvenih faktora. Polazište rada je problem samoubistva, kao globalne pojave, koja prijeti ugrožavanjem javnog zdravlja zemalja svijeta, zbog čega uslovljava potrebu uvođenja multisektorskih strategija prevencije, te kontinuiranog izučavanja. Otuda predmet istraživanja predstavlja provjera validnosti klasičnih socioloških stajališta o društvenim uzrocima samoubistava i to u bosanskohercegovačkom društvu početkom XXI vijeka odnosno traganje za odgovorom na pitanje – Da li Dirkemova klasična sociološka studija o samoubistvu može da objasni stopu samoubistava u Bosni i Hercegovini (u daljnjem tekstu BiH) početkom XXI vijeka, odnosno da li važi klasična pretpostavka o društvenoj uslovljenosti samoubistva? U radu su korištene opštenaučne metode: hipotetičko – deduktivna, statistička i induktivna, te studija slučaja za prikupljanje podataka. Ishodi istraživanja proizlaze iz verifikovanja klasičnih pretpostavki o uzrocima samoubistava u savremeno doba, te iz rasvjetljavanja društveno određenih uzroka samoubistava i potencijalnih mjera njihove prevencije. Stopa samoubistava u BiH početkom XXI vijeka potvrđuje pretpostavku o društvenoj određenosti samoubistva. Istinitost pretpostavke o većoj stopi samoubistava u ratnim nego u mirnodopskim

¹ E-mail: dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org;

Zahvaljujem se na komentarima anonimnom recenzentu, koji je bio od najveće pomoći za kristalisanje glavnih argumenata rada. Takođe se zahvaljujem i prof. dr Ivanu Šijkoviću i doc. dr Aleksandru Jankoviću na savjetima, Ljiljani Petrović (filoloski2011@gmail.com) za prevodilačke usluge, kao i Centru za strane jezike i prevođenje Filološkog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci za usluge lektorisanja.

okolnostima se pokazala. Dokazan je i uticaj ekonomskog zastoja i starosti na stopu samoubistava u BiH početkom XXI vijeka, a validna je i pretpostavka o većoj ženskoj otpornosti na samoubistvo.

Ključne riječi: *Dirkem, suicid, (de)regulacija, (dez)integracija, BiH*

UVOD

Mi, pre svega, moramo da živimo, zatim da saznajemo život i, na kraju, da popravljamo život. Održanje života jeste, naravno, najosnovnije, najnasušnije i najnepobitnije. Jer, ako nema života, onda nema ni ko, ni šta, da saznaje i popravlja.

Vladimir Solovjov, *Duhovne osnove života*

Samoubistvo je globalni fenomen i problem kako pojedinca – žrtve suicidalnih misli tako i zajednice i društva. Riječ je o pojavi koja se dešava tokom čitavog životnog vijeka i koja sve više uzima maha, postajući ozbiljan problem javnog zdravlja. Na to ukazuju statistički podaci svjetskih organizacija, prema kojima se broj onih koji na godišnjem nivou sebi oduzmu život približava cifri od milion, dok je pokušaja samoubistva još više. To potvrđuje stopa samoubistava, porasla u prethodnih pedeset godina u zemljama u razvoju za 60%.² Stopa samoubistava svojevrsan je indikator ovoga problema i izražava kvantitet samoubistava to jeste broj izvršenih slučajeva u određenom vremenu (najčešće godišnje) i prostoru, na 100.000 stanovnika. Naročito izražena stopa samoubistva ukazuje na ozbiljan problem mortaliteta stanovništva određene države i potrebu za njegovom prevencijom.³

Otuda se javlja potreba uvođenja djelotvornih mjera u vidu multisektorskih strategija za prevenciju samoubistva, kao i potreba za kontinuiranim izučavanjem ovoga fenomena i njegovih posljedica. Zbog toga bavljenje problemom samoubistva proizlazi i iz aktuelnosti same teme, koja stoga uslovljava potrebu za: 1) revitalizacijom teorijskih polazišta klasika sociologije (Emil

² Prema Marčenko i saradnici (2011) u: Nebojša Bojanić, Marko Srdanović & Darko Marinković, *Kretanje stope samoubistava u Republici Srpskoj, Kriminalističke teme Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije* Godina XVI, Broj 3-4, 2016: str. 3. Preuzeto sa: <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/117/pdf> [15. 02. 2018.]

³ Procjenjuje se da je stopa samoubistava u prošlom vijeku bila 2 – 3 puta veća od stope ubistava, a da je sve više u porastu broj samoubistava mladih. Prema Hanson et al., 2010, str. 58. U: Bojanić i saradnici, *Kretanje stope samoubistava u Republici Srpskoj*, str. 2.

Dirkem) o samoubistvu i 2) reafirmacijom nekih socioloških teorijskih paradigmi i njihovih diskursa o samoubistvu. U skladu s tim je i predmet rada postavljen u vidu istraživačkog pitanja: *Da li Dirkemova teorijska polazišta o samoubistvu mogu da objasne pojavu samoubistava u društvu XXI vijeka?* Preciznije rečeno, *da li stopa samoubistava u BiH početkom XXI vijeka potvrđuje klasičnu pretpostavku o društvenoj određenosti samoubistva?*

Stoga je cilj rada provjera hipoteza o društvenoj uslovljenosti samoubistva, u slučaju BiH. Preciznije rečeno, teži se naučnoj deskripciji Dirkemovog poimanja samoubistva. Istraživački zadatak je i opisati prikupljene podatke o broju počinjenih samoubistava. Zatim će se istraživanjem samoubistvo nastojati naučno objasniti (eksplanacija), na osnovu savremenih socio-ekonomskih okolnosti, tendencija odnosno preovlađujućeg društvenog konteksta.

Prvi dio rada predstavljaju koncepcije samoubistva iz perspektive nekih nauka odnosno naučnih disciplina, s akcentom na Dirkemova teorijska polazišta o samoubistvu.

Metodološki okvir, u kojem će se istraživanje odvijati, dat je u drugom dijelu rada, zajedno sa operacionalizacijom istraživačkog predmeta, određenjem ciljeva i hipoteza.

Trećim dijelom rada se fenomen samoubistva razmatra unutar savremenog konteksta bosanskohercegovačkog društva, a Dirkemove hipoteze provjeravaju.

Zaključnim razmatranjima se daje rezime najvažnijih rezultata i otvaraju nova pitanja za daljnja istraživanja.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Analizom postojećih naučnih znanja o samoubistvu i Dirkemovog koncepta samoubistva, detektovan je problem validnosti klasičnih teorijskih stajališta o samoubistvu u savremenim bosanskohercegovačkim društvenim okolnostima XXI vijeka. Formulacijom problema dolazi se do predmeta istraživanja – *Da li Dirkemova teorijska polazišta o samoubistvu mogu da objasne pojavu samoubistava u društvu XXI vijeka?* Preciznije rečeno, *da li faktori socijalne integracije odnosno regulacije mogu objasniti promjene stope samoubistava u post-socijalističkoj BiH tokom tranzicijskog perioda od devedesetih godina XX vijeka?*

U skladu s predmetom istraživanja je i njegovo teorijsko određenje kao društvene činjenice odnosno načina mišljenja i djelanja koji je uzrokovan drugim društvenim činjenicama (faktor integracije i regulacije) i koji se, kao takav, javlja u vidu određenih pravilnosti, koje su društveno određene.

Glavna hipoteza bazirana je na osnovnoj Dirkemovoj pretpostavci da je samoubistvo društveno određena pojava, odnosno da svako društvo karakteriše određena stopa samoubistava koja se pokazuje stabilnom u posmatranom vremenskom periodu zbog jedinstvenosti društvenih okolnosti koje preovladavaju u tom periodu, a pod čijim uticajem se samoubistvo i dešava. Stoga, glavna hipoteza glasi ovako: *Stopa samoubistava u bosanskohercegovačkom društvu početkom XXI vijeka potvrđuje klasičnu sociološku pretpostavku o uslovljenosti stopa samoubistva društvenim faktorima.* Pomoćne hipoteze su takođe usklađene s Dirkemovim teorijskim stajalištima:

Stopa samoubistava u mirnodopskim društvenim uslovima Bosne i Hercegovine početkom XXI vijeka manja je od stope samoubistava iz ratnog perioda.

Stopa samoubistava u Bosni i Hercegovini početkom XXI vijeka uslovljena je ekonomskim zastojem.

Stopa samoubistava u BiH početkom XXI vijeka raste sa starošću.

Stopa ženskih samoubistava u BiH početkom XXI vijeka manja je od stope muških samoubistava.

Dirkem je koncept samoubistva predstavljao varijablama integracije i regulacije, čiji su specifični indikatori: iznenadne društvene promjene (državni udari, revolucije, ratovi, raspad države), stopa razvoda, morfološka struktura društva (stopa nataliteta), učešće žena u radnoj snazi.

Iznenadne društvene promjene, poput državnih udara, revolucija, raspada država, ratova, prema Dirkemu, mogu dovesti do socijalne deregulacije. Raspad države znači slabljenje društvene kontrole u pogledu održanja postojećeg odnosno delegitimaciju starog društvenog poretka i vrijednosnog sistema, pri čemu nemogućnost rapidnog konsolidovanja novog proizvodi anomiju tj. opšu dezorijentisanost u novom stanju u kojem stara pravila ne važe, a još uvijek nisu usvojena nova, prema kojima bi se orijentisalo ponašanje, a što donosi neizvjesnost i opštu konfuziju u živote pojedinaca u riziku od počinjenja samoubistva. Rat kao totalna društvena pojava (zahvata sve sfere društva) odnosno međuoružana borba političkih subjekata (društvenih grupa) dovodi do enormnih društvenih problema (uništavanje privrednog sistema i infrastrukture, pojava nezaposlenosti i sl.), te do krize identiteta usljed povećanja unutargrupne integracije i ljudskih gubitaka.

Međutim, kako su danas te promjene neuobičajene, zamijenile su ih ekonomske, kao npr. stanja zastoja ili prosperiteta, koja mogu izazvati probleme u socijalnoj regulaciji i povećati vjerovatnoću anomično - egoističkih samoubistava. Iako Dirkem nije koristio nezaposlenost kao indikator za mjerenje ekonomske anomalije, nesporan je uticaj nezaposlenosti na pojavu anomalije

odnosno opšte dezorijentisanosti i nesigurnosti u životima nezaposlenih i njihovih porodica, a na šta ukazuju i neka istraživanja. Pored toga, nezaposlenost dovodi i do dezintegracija, s obzirom da uključuje gubitak društvenih veza (socijalni kapital). Stoga će se u radu posmatrati uticaj BDP *per capita* i nezaposlenosti na stopu samoubistava.

Dirkem je razvod odredio kao bračnu deregulaciju⁴, pri čemu visok nivo razvoda u društvu uzrokuje porast ukupnog broja samoubistava.

Niska stopa rađanja (nataliteta) otežava društvenu integraciju povećanjem stope mortaliteta (stope samoubistva) odnosno povećanjem udjela starijeg stanovništva u društvu koje gubi društvene veze usljed smanjenja aktivnosti i interakcije koje stvaraju rizik otuđenja i usamljenosti.

Učešće žena u radnoj snazi, povezano je sa stopama ženskog samoubistva, na način što bi veća ženska participacija u društvu značila povećanje ženskih uloga, usljed novog i/ili dodatnog opterećenja (zapošljavanje) pored postojećeg kućnog rada.

Za potrebe prikupljanja podataka, te provjere Dirkemovih hipoteza odnosno njihovih eventualnih dopuna, korekcija ili razvoja⁵ korištena je metoda studije slučaja (case study), preciznije rečeno metod srednjih vrijednosti, s ciljem utvrđivanja prosječne vrijednosti pojedinačnih slučajeva samoubistva to jeste stanja masovne društvene pojave samoubistva. Statističkom metodom je izvršena analiza i obrada zvaničnih podataka Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) i to metodama deskriptivne i inferencijalne statistike.⁶

Naučnom deskripcijom fenomena samoubistva, iz perspektive nekih nauka/naučnih disciplina, postići će se njegovo visedimenzionalno konceptualizovanje, da bi se istraživačkog fokusa radi analiza bazirala na poimanju samoubistva sa teorijskih stajališta Dirkemove studije o samoubistvu. Istraživački zadatak je i opis prikupljenih podataka o broju slučajeva samoubistva odnosno prezentovanje sredenih, tabelarno prikazanih podataka o srednjoj vrijednosti samoubistava (aritmetička sredina).

Samoubistvo će se nastojati naučno objasniti (eksplanacija) i to uzročno – detektovanjem društvenih faktora kao njegovih glavnih uzroka. Pored toga, rad pretenduje i na strukturno objašnjenje samoubistva kao društvenog feno-

⁴ Emil Dirkem, *Samoubistvo* (B. V. Radović, prev.), Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1997.

⁵ Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja* (Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 2005), str. 270.

⁶ Deskriptivna statistika je primijenjena za opisivanje prikupljenih podataka o broju samoubistava, te njihovo sređivanje i sažimanje radi veće preglednosti (tabelarni prikaz, aritmetička sredina). Inferencijalna statistika je upotrijebljena za otkrivanje veza među promjenljivim, zatim u analizi uzoraka i pronalaženju pravilnosti i razlika unutar ili među uzorcima, te u izvođenju zaključaka o cijeloj populaciji (generalizacija) na osnovu konkretnog uzorka.

mena kroz smiještanje fenomena u širi sistem, strukturu, da bi mu bilo moguće odrediti prirodu, na osnovu savremenih socio-ekonomskih okolnosti, tendencija odnosno preovlađujućeg društvenog konteksta.

Ishodi istraživanja javljaju se u vidu verifikovanja (verifikatorni rezultat) naučno nedovoljno provjerenih klasičnih prepostavki o pojavi samoubistva, ali u savremeno doba, te u rasvjetljavanju promjena u stopama samoubistava, pod uticajem društvenih uslova, i nekih mijera prevencije samoubistva.

KONCEPCIJE SAMOUBISTVA

Ljudski svet nije pustinja; on je ispunjen ruševinama, bojnim poljima, bolnicama punim leševa, takođe i apsurdnim porecima i proizvoljnim pozicijama, ali i željom za životom i oslobođenjem. A možda još više i stalnim razmišljanjem o onome ko daje život i o onome ko čini zlo.

A. Turen, *Nova paradigma*

Fenomen samoubistva su se kroz istoriju pripisivala različita značenja⁷ od strane različitih autora, koji su velikim dijelom zaslužni za doprinos konceptualizovanju, ali i razumijevanju samoubistva, s aspekta individualnih (nasljeđe, organizam, ličnost, psiho – fizičko stanje i sl.) ili društvenih faktora (kulturno-religijske vrijednosti i uvjerenja, socijalna izolacija, društvene krize, ekonomsko stanje društva i porodice, itd.).

Prema opšteprihvaćenoj definiciji samoubistvo je *“ljudski čin samopovređivanja i samoiniciranog prekidanja života”*⁸. Međutim, definicija je konstituisana samo na osnovu jednog elementa - voljnog uzroka odnosno inicijative svjesnog počinioaca. Kao svojevrsna dopuna definicije poslužili bi i socijalni suicidalni uzročnici, koje je Dirkem detektovao istakavši da je samoubistvo društveno određen čin. U skladu sa osnovnim pravilom svoje studije *“Pravila sociološke metode”* da je prvi zadatak sociološkog istraživanja pružiti jasnu definiciju pojave koju treba istražiti, Dirkem samoubistvo definiše ovako: *„Samoubistvom nazivamo svaki smrtni slučaj, koji posredno ili neposredno, proističe iz jednog pozitivnog ili negativnog čina, koji je izvršila sama žrtva*

⁷ Najčešća značenja, koja je samoubistvo u zapadnim industrijskim društvima imalo, bila su: 1) *preobražaj duše* (samoubistvo kao način odlaska iz tegobnog ovozemaljskog u željeno, nebesko carstvo), 2) *transformacija jastva* (samoubistvo kao sredstvo za navođenje drugih na promjenu mišljenja o počinocu), 3) *samoubistvo kao sredstvo sticanja naklonosti* (ili simpatije) i 4) *samoubistvo kao način osvete drugima stvaranjem kod istih osjećaja krivice*. J. Douglu u: Haralambos, *Sociologija: teme i perspektive*, str. 978.

⁸ International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968, vol. 15, pp. 385-389

znajući da taj čin mora dovesti do tog rezultata.”⁹ Iako Dirkem svojom studijom samoubistvo sociologistički objašnjava, iz definicije je evidentno da ne negira voljni element istog, bez obzira što ga u istoimenoj studiji ne razmatra.

S druge strane, prema psihologistički određenoj definiciji “*samoubistvo je prouzrokovano psihoboljama, koje se odnose na patnje psihe, i nastaje kad psihobolje za pojedinca postanu nepodnošljive*”¹⁰. Dakle, ova definicija samoubistvo predstavlja kao ishod uticaja unutrašnjih, a ne spoljnih faktora.

Sveobuhvatnije sagledavanje fenomena samoubistva nalaže njegovo određivanje i iz perspektive drugih nauka/naučnih disciplina¹¹. Tako predstavnici antropološko – kulturoloških gledišta ističu dakulturno-istorijski činioci (kult, tradicija i religiozne predstave odnosno normativni sistem) određuju cjelokupno ponašanje pojedinca, pa tako i način (okončanja) njegovog života.

Biologistička gledišta samoubistvo tumače s aspekta urođenih, bioloških karakteristika ljudskih bića i njihove dis/funkcionalnosti (hormonalni uticaji na dis/balans organizma: nizak nivo serotonina i dopamina; visok nivo testosterona kod muškaraca, visok nivo androgenih, muških hormona kod žena i sl.).

Psihoanalitičko gledište samoubistvo tumači kao posljedicu djelovanja strukturnih elemenata ličnosti, urođenih poriva (prevladavanje poriva smrti nad porivom života; samoubistvo kao ubijanje izgubljene, voljene osobe sa kojom se počinilac samoubistva poistovijetio; samoubistvo kao iluzija samobnavljanja, reinkarnacije ega, koji je doživio smrt nakon gubitka kontakta s realnošću). *Psihološko gledište*, u tumačenju samoubistva, akcenat stavlja na nedostatke ličnosti nastale usljed grešaka u procesu socijalizacije odnosno tokom uticaja različitih situacionih faktora (afektivna stanja: emocije stida, krivice, frustracije; traume iz detinjstva; razvod, smrt ili odlazak jednog ili oba roditelja i sl.).

Navedena tumačenja samoubistva odraz su učenja o određenosti ljudskog djelanja i volje, odnosno njegovoj uslovljenosti spoljnim i unutrašnjim uzrocima i motivima. Međutim, ne treba zanemariti ni indeterministička gledišta o samoubistvu, kao aktu slobodne volje, odnosno individualnom činu, izboru (etička i filofska).

⁹ Emil Dirkem, *Samoubistvo* (B. V. Radović, prev.) (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1997), str. 35. Takođe vidjeti: Emile Durkheim, *Pravila sociološke metode* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999).

¹⁰ Prema Shneidman u: Antoon A. Leenaars, S. Shneidman on Suicide, *Suicidology Online* 2010; 1:5-18.<http://www.suicidology-online.com/pdf/SOL-2010-1-5-18.pdf> str. 7. [11. 03. 2018.]

¹¹ Uporediti sa: Mateja Šakić, SAMOUBOJSTVO KAO DRUŠTVENI PROBLEM: RASPRAVA IZ SOCIOLOŠKE PERSPEKTIVE, *AMALGAM* 72 BROJ 5 (2011): str. 71-74. Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/76505> [31.01.2018.]

Etička stajališta samoubistvo tumače s aspekta morala, etičkog kodeksa odnosno poznavanja dobra i zla (samoubistvo kao čin sagrješenja protiv zapovijesti "Ne ubij"); akt nepoštovanja i devalviranja ljubavi i odgovornosti prema sebi i, konsekventno tome, prema drugima; samoubistvo kao bogougodno djelo prema budizmu; čin protivan opštedruštvenom dobru; izraz najviše slobode od sumorne svakodnevice, surogata ideala i sl.).

*Filosofska stajališta*¹² samoubistvu pristupaju kao voluntarističkom aktu (izraz slobodne volje; izlazu iz nesrećnih okolnosti; iracionalan i besmislen postupak; odgovor na graničnu situaciju; apsurd), postupku kršenja religijskih zabrana (akt sagrješenja protiv moralnih zapovijesti; pobuna protiv darodavca života; gubitak smisla života i gubitak bazičnih religioznih oslonaca i sl.).

Konačno, koncepcija samoubistva savremene suicidologije objedinjuje oba aspekta suicidalnih uzročnika, a sažeta je u sljedećoj definiciji: "*Suicid je svesno i namerno uništenje sopstvenog života, za čije je ostvarenje potrebno postojanje i delovanje suicidogene dispozicije (odnosno, suicidogenog mentaliteta) i suicidogenog motiva.*"¹³ Istovremena sprega ovih faktora, dakle bioloških i socijalnih činilaca, proizvodi samoubistvo.

KONCEPCIJA EMILA DIRKEMA O SAMOUBISTVU KAO DRUŠTVENO USLOVLJENOJ POJAVI

Od trenutka kada ljudska ličnost jeste i mora biti smatrana svetinjom kojom ni pojedinac ni grupa ne mogu slobodno raspolagati, svaki napad na nju mora biti zabranjen.

Emil Dirkem, *Samoubistvo*

Za bolje razumijevanje samoubistva kao društveno uslovljene pojave, poslužiće teorijska stajališta Emila Dirkema, koja stavljaju akcenat na socijalne uzroke. Tako je Dirkem, u skladu s tim kriterijumom, izvršio *podjelu samou-*

¹² Uporediti sa: Aleksandar Damjanović, Filozofija samoubistva, *Engrami* Vol. 27, januar-jun 2005, br. 1-2, 93 – 100.

¹³ *Suicidogena dispozicija* je nasljeđen ili stečeno smanjen životni poriv ili pak pojačana psihička reaktivnost na određene spoljašnje ili unutrašnje nadražaje kod pojedinaca. *Suicidogeni motiv* je direktna **činjenica** ili više njih koje samoubica osjeća kao povod i razlog za uništenje sopstvenog života. Časlav Milić i sar., Sezonske varijacije – Faktor rizika za nastanak suicida, *Med Pregl* LXIII (7-8) (2010): 531-534. Preuzeto sa: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8105/2010/0025-81051008531M.pdf> [18.11. 2017.]

bistva¹⁴ i utvrdio da stopa samoubistava varira u zavisnosti od stanja različitih društvenih sredina odnosno faktora¹⁵, koji na njegovu pojavu utiču¹⁶.

Faktor društvene regulacije može dovesti do **anomičnog samoubistva**, ukoliko je njegov uticaj slabo izražen. *Anomično samoubistvo* se javlja u prelomnim trenucima razvoja društva (prirodne kataklizme, ekonomska depresija i prosperitet, društvene krize itd.) koji dovode do urušavanja društvenih struktura i delegitimacije normativnog poretka, pa prema tome i do dezorijentacije, rezignacije, tjeskobe i psihoza kod pojedinaca. Anomija se doživljava kroz osjećaj isključenosti iz društva, te nepripadanja društvu usljed oslabljene društvene kohezije. Anomija se javlja tokom perioda ozbiljnih socijalnih, ekonomskih i političkih previranja koja rezultuju brzim i ekstremnim promjenama u društvu i svakodnevnom životu pojedinaca, lišavajući ih sigurnosti rutine usljed čega gube svaki smisao življenja. Nepovoljan splet takvih društvenih okolnosti kod osobe stvara osjećaj zbunjenosti, nepovezanosti, neravnoteže, nedostižnosti ciljeva koji tjera na samoubistvo. S druge strane, kada se radi o previše društvene regulacije putem društvenih pravila, moguće je govoriti o nastanku **fatalističkog samoubistva**, koje nastaje u uslovima ekstremnih socijalnih propisa, koji rezultuju represivnim uslovima i poricanjem ličnosti pojedinaca. U takvoj situaciji pojedinci radije dižu ruku na sebe umjesto da trpe svakojake pritiske, što se nerijetko dešava među zatvorenici.

¹⁴ Uporediti sa: Dirkem, *Samoubistvo*, str. 306 – 325; 390-393; Emile Durkheim, *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding, G. Simpson, transl.) (London & New York: Taylor & Francis e-Library, 2005); Kenneth Thompson, *Readings from Emile Durkheim* (London, New York: Routledge, 2005), p. 63 – 81.

Tipologiju samoubistva (prema kriterijumu cilja ka kojem je samoubica usmjeren) izvršio je i francuski sociolog, *Jean Baechler* (1979.), koji samoubistvo posmatra kao reakciju na probleme i način njihovog rješavanja onda kad pojedincu ne preostaje nikakva druga alternativa. Razlikuje četiri tipa samoubistva: 1) *Eskapističko* – za cilj ima bijeg od stvarnosti; prouzrokovano nepodnošljivom stvarnošću iz koje se traži izlaz ili bolom usljed gubitka nekoga/nečega ili osjećajem griže savjesti i potrebom za samokažnjavanjem. 2) *Agresivno* – za cilj ima iskaljivanje negativnih afektivnih raspoloženja na drugima, kako bi im se nanijela određena bol; 3) *Požrtvovano* – ima za cilj spašavanje drugih, oduzimanjem vlastitog života; 4) *Ludičko* – ima za cilj iskušavanje vlastite sreće, namjernim preduzimanjem rizika. Za više vidjeti: Haralambos, *Sociologija: teme i perspektive*, str. 978.

¹⁵ Uporediti sa: Džordž Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni* (S. Skiba, D. Pavlović, prev.) (Beograd: Službeni glasnik, 2012), str. 58 – 60.

¹⁶ Diskusije o samoubistvu koje uključuju Internet i druge digitalne medije ukazuju na važnost uključivanja podataka o pojedinačnim slučajevima samoubistva, a ne samo o stopama samoubistva i zbirnim podacima, te na značaj ugrađivanja nalaza iz drugih disciplina. Na to je upozorio i Shah, istražujući uzročnu vezu između upotrebe Interneta i samoubistva i koristeći zbirne, a ne pojedinačne podatke u prilog tezi, čime je i utvrdio da je prevalencija korisnika Interneta u korelaciji sa opštim brojem samoubistava stanovništva. Ajit Shah. 'The Relationship between general Population Suicide Rates and the Internet: A Cross-National Study'. *Suicide and Life Threatening Behaviour* 40(2) (2010): pp. 146-150.

Kada je riječ o *faktoru integracije*, kao uzročniku samoubistva, u slučaju da je slabo zastupljen u društvu – javiće se **egoističko samoubistvo**. Ono se dešava kada se ljudi osjećaju potpuno odvojenima od društva ili su izgubili potrebu za učešćem u oblicima društvenosti, a nerijetko se uzrokom javlja i neuspješna (nepotpuna, nepravilna) socijalizacija. Obično su ljudi integrisani u društvo putem uloga i društvenih veza (veza sa porodicom, zajednicom itd.). Kada su ove veze oslabljene usljed penzionisanja ili gubitka porodice i prijatelja, vjerovatnoća egoističkog samoubistva se povećava. To je posebno karakteristično za starije osobe, upravo zbog deficita socijalne povezanosti odnosno gubljenja veza sa okruženjem. S druge strane, kada postoji visok stepen integracije, socijalne kohezije, harmonije i socijalnog konsenzusa – za očekivati je pojavu **altruističkog samoubistva**. *Altruističko samoubistvo* se javlja u situacijama kada postoji prekomjerna regulacija pojedinaca od strane društvenih snaga, što te pojedince navodi da počine samoubistvo u korist nekog razloga ili radi društva uopšte. Pretjerana integracija stvara situaciju potčinjenosti pojedinca društvu, njegove zavisnosti od cjeline. Kao primjer takvog ubistva može poslužiti samoubistvo iz vjerskih ili političkih razloga – kao u slučaju japanskih pilota Kamikaza iz Drugog svjetskog rata ili otmičara aviona, koji su se srušili u Svjetski trgovački centar, Pentagon, i Pensilvanija polje 2001. godine. U takvim društvenim okolnostima, ljudi su tako snažno integrisani u društvo prema društvenim očekivanjima, čak toliko da su spremni da se ubiju, u nastojanju da postignu kolektivne ciljeve.

Altruističko i fatalističko samoubistvo karakterišu tradicionalna (predindustrijska društva), a anomično i egoističko – moderna (industrijska) društva (dva oblika ispoljavanja samoubistva).

Za *Emila Dirkema*, samoubistvo je čin uzrokovan nesposobnošću pojedinca da se integriše¹⁷ u socijalnu zajednicu. Naime, usljed tehničke podjele

¹⁷ Dirkem pravi distinkciju između društvene i tehničke podjele rada, ističući pozitivan, integrišući efekat prve (vidljiv u transformaciji društva iz oblika mehaničke ka organskoj solidarnosti) i dezintegrišući efekat tehničke podjele rada, vidljiv kroz indikativnu pojavu povećane stope samoubistava, ali i anarhije, kao konačne faze dezintegracije. Opširnije o tome: Емил Диркем, *О поделу друштвеног рада* (Београд: Просвета, 1972). Takođe vidjeti i: Ivan Šijaković, *Uvod u sociologiju* (Banja Luka: Naučno udruženje Sociološki diskurs, 2017) Uporediti sa: Antoni Gidens, *Dirkem* (A. I. Spasić, prev.) (Beograd: Biblioteka XX vek, 1996), str. 8-9.

S obzirom na prethodno rečeno, teba imati u vidu uspon kibernetizovane proizvodnje, zasnovane na automatizaciji koja stvara tehničke preduslove za zamjenu ljudskog faktora automatskim mašinama, ostavljajući čovjeku malo prostora u proizvodnom procesu i prisiljavajući ga na promjenu uloga i visoku specijalizovanost. Ovo ne ostavlja ni najmanju nadu da bi otuđenost ljudskog rada, nastala kao posljedica specijalizacije, automatizacijom mogla biti prevaziđena. Tako će čovjek savremenog doba sve više biti izložen brojnim rizicima (rizik nezaposlenosti, siromaštva, smrti itd.) jer više neće biti u prilici da tokom radnog vijeka uživa izvjesnost koncepta „posla za cijeli život“ i karijere na jednom radnom mjestu, pošto će silom društvenih prilika biti primoran da mijenja zanimanja. Ta fluidnost društvenih tokova nemi-

rada, koja stvara tehničku specijalizaciju, radnici su prinuđeni na kontinuirano obavljanje iste operacije u proizvodnom procesu, što se negativno odražava na njihovo psiho-socijalno stanje i to kroz monotoniju i potiskivanje kreativnosti – autonomne, generičke sile čovjeka, a u krajnjoj liniji i kroz samoubistvo. Prema tome, društvenim okolnostima neprilagođeno ponašanje pojedinca predstoji samoubilačkom aktu. Taj čin za posljedicu ima oduzimanje vlastitog života pod uticajem želje i prethodne odluke, iako pri stanju uračunljivosti odnosno svjesnog vladanja vlastitim postupcima (i razumijevanja njihovog značaja), te svjesnosti posljedica svoje odluke. Prema tome, samoubistvo se dešava pod uticajem disfunkcionalnosti, preciznije rečeno dezintegracije društva. Radi se o fenomenu determinisanom “*neopazivim kolektivističkim tendencijama*”,¹⁸ koji nastaje usljed poremećaja društvene ravnoteže (neravnomjerne količine regulacije i integracije u društvu). Dirkemovo korištenje pozitivističkog naučnog metoda i statističkih podataka¹⁹, zaslužno je za to što je njegov pristup fenomenu samoubistva izazvao odobravajuće reakcije velikog dijela (najviše pozitivista) stručne javnosti, od koje je bio kategorisan kao “*u načelu neoboriv*”²⁰.

Dirkemovo djelo *Samoubistvo*²¹, detaljna je studija samoubistva, kojom su predstavljeni društveni uzroci ove pojave²². Suština Dirkemove definicije sa-

novno ostavlja posljedice po nestabilnost psiho-socijalnog stanja i različite (auto)destruktivne oblike ponašanja čovjeka.

¹⁸ Michael Haralambos, *Sociologija: teme i perspektive* (M. Paić Jurinić, R. Rusan, V. Tomić, prev.) (Zagreb: Golden marketing, 2002), str. 976.

¹⁹ Postoje i mišljenja da je Dirkemova studija dosada najbolje empirijsko istraživanje o egoističkom samoubistvu i da se, koliko god druge teorije izgledale vjerodostojnije, ipak ne može sa stoprocentnom sigurnošću reći da li je Dirkem bio u pravu ili ne, sve dok postoji nedostatak empirijskih istraživanja o altruističkom, anomičnom i fatalističkom samoubistvu. Za više vidjeti u: Kevin D. Breault, 'Was Durkheim Right?: A critical survey of the empirical literature on Le Suicide' in Pickering, W.S.F and Walford G. (Eds.) *Emile Durkheim: Critical Assessments of Leading Sociologists. Third Series, Volume IV* (2001) London: Routledge. Čak i Gidens, iako drugačijeg shvatanja samoubistva od Dirkemovog, priznaje da Dirkemova analiza “... predstavlja klasično delo, a njena osnovna tvrdnja i dalje važi: čak i naizgled lični čin samoubistva zahteva sociološko objašnjenje”. Anthony Giddens, *Sociologija* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007), str. 11.

²⁰ Prema: Halbwachs, 1930. u Michael Haralambos, *Sociologija: teme i perspective* (M. Paić Jurinić, R. Rusan, V. Tomić, prev.) (Zagreb: Golden marketing, 2002)

²¹ Emil Dirkem, *Samoubistvo* (B. V. Radović, prev.) (Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1997)

²² Razlozi zbog koji se Dirkem baš odlučio za razmatranje teme samoubistva su sljedeći: 1) potreba za pronalaženjem socioloških načina rješavanja društvenih i moralnih problema, među kojima je najreprezentativniji svakako samoubistvo; 2) potreba za diferenciranjem sociologije od drugih nauka, konkretno psihologije, u cilju obezbjeđivanja njenog akademskog i naučnog statusa na osnovu proučavanja sociološke dimenzije pojava i problema. 3) pronalaženje potvrde za Dirkemova lična ali i teorijska stajališta o individualizmu, kao jednom od uzročnika samoubistva. 4) Identifikovanje glavnih uzroka samoubistva tj. poremećaja mehanizama oču-

moubistva je u tome da samoubistvo nije proizvod voljnih elemenata ljudske ličnosti odnosno individualni čin samouništenja već fenomen “supraindividualne prirode”, izazvan društvenim uzrocima. A zašto je to tako, Dirkem je svojom studijom objasnio, ističući da iz društva potiču najbolji dijelovi ljudskih bića (moral, vrijednosti i smisao života, svrhe postojanja), bez kojih čovjek kad ostane, kao i kad mu se uskrati moralna podrška, postaje podložan samoubistvu zbog najmanje frustracije.²³ Tu tvrdnju Dirkem potkrepljuje opservacijom na osnovnu uočene činjenice da je broj samoubistava ili njegovih oblika u datom društvu godinama upadljivo konstantan, što znači da čin samoubistva ne zavisi od promjenjivih i slučajnih karakteristika pojedinaca i njihove volje nego od različitih stanja društvene dez/organizacije odnosno bezličnih sila, kojih pojedinac nije svjestan.²⁴ Studijom je tako potkrijepljena teza o postojanju spoljašnjih, objektivnih i prinudnih društvenih činjenica²⁵, te ukazano na nužnost izučavanja fenomena anomije i njenih manifestacija²⁶ odnosno disfunkcionalnosti²⁷ koje proizvodi.

Najpoznatije pravilo Dirkemovog teorijsko-metodološkog sistema jeste da društvenu stvarnost treba proučavati kao činjenično stanje i zbivanje, jer je društvo totalitet ljudskih akcija kojima se grade društveni poretci, čiji se kontinuitet postojanja novim generacijama uvijek javlja kao objektivitet. Stoga se društveni poredak pojedincu javlja kao spoljašnji, objektivni i prinudan odnosno kao činjenica, čije postojanje ne zavisi od njegove volje. Dirkem i samoubistvo posmatra, prije svega, kao pojavu koja pogađa konkretnog pojedinca, ali i samo društvo kroz svoju postojanost (kao problem) u vremenu.

vanja društvene ravnoteže: integracije i regulacije. Uporediti sa: Dušan Marinković, *Uvod u sociologiju: Osnovni pristupi i teme* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008).

²³ George Ritzer, *Sociological Theory* (7th Ed.) (New York: McGraw-Hill, 2008), p.91

²⁴ Hari Elmer Barnes, *Uvod u istoriju sociologije II* (V. Đukanović, D. Milanković, prev.) (Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1982), str. 566 – 568. Statističari Quetelet i Morselli su, analizom velikog broja statističkih podataka o samoubistvu, baš kao i Dirkem, utvrdili iznenađujuće stabilne stope samoubistava na godišnjem nivou i bili šokirani ukupnim povećanjem stope u savremenom društvu. Vidjeti u: Matt Wray, Cynthia Collen & Bernice Pescosolido, 'The Sociology of Suicide', *The Annual Review of Sociology* 37 (2011): pp. 505-528.

²⁵ Društvene činjenice su impersonalna društvena sila koja strukturise ljudsku akciju, pri čemu imaju razne nivoe kristalizacije: morfološke (vidljiva sfera), institucionalne (normativna sfera), kolektivne predstave (simbolička sfera). Vidjeti u: Durkheim, *Pravila sociološke metode*. Takođe vidjeti: Kenneth Thompson, *Emile Durkheim* (London, New York: Routledge, 2002).

²⁶ Ivan Šijaković & Nemanja Đukić, *Uvod u klasične sociološke teorije* (Banja Luka: Ekonomski fakultet, 2010). i Ivan Šijaković & Dragana Vilić, *Sociologija savremenog društva* (Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 2010).

²⁷ Za više vidjeti u: Dušanka Slijepčević, Devijacije i disfunkcionalnost društva. *Anomija društva i posljedice: zbornik radova/ Druga međunarodna naučna konferencija Društvene devijacije* (2; 2017; Banja Luka), [ured. Nebojša Macanović, Jagoda Petrović, Goran Jovanić]. Banja Luka : Centar modernih znanja, 2017: 204 – 216.

Upravo je ta postojanost samoubistva kroz vrijeme glavni razlog zbog kojeg se samoubistvo posmatra kao društvena činjenica.²⁸

Tako Dirkem, s nastojanjem otkrivanja sociološkog zakona²⁹, samoubistvu pristupa kao fenomenu determinisanom nizom faktora društvene sredine³⁰, budući da stopu samoubistava, pema njegovim riječima, nije moguće objasniti ličnim razlozima samoubica. Stopa³¹ samoubistava je obrnuto srazmjerna stepenu integracije društvenih grupa (visoke stope samoubistava uslovljene visokim, te niskim stepenom integracije društvenih grupa, dok su u slučaju prosječne integracije – stope samoubistava najniže)³² i varira u zavisnosti od stanja različitih društvenih sredina.³³ Prema tome, poremećaji

²⁸ To potvrđuju i Gidensove interpretacije Dirkemovih stajališta: "Broj samoubistava ostaje prilično postojan u svakom datom društvu iz godine u godinu (iako povremeno ima oštih odstupanja, kao i dugoročnih trendova koji se na njima mogu razabrati). Prema Dirkemu, upravo ta postojanost potvrđuje da ovdje imamo posla sa jednom društvenom činjenicom. Jer tu možemo biti sigurni da pojedinci koji se javljaju u broju samoubistava u jednoj godini nisu oni koji ga čine sledeće; mora dakle, biti nekih društvenih uticaja koji deluju na sve te pojedince." Gidens, *Dirkem*, str. 39 – 40.

²⁹ Vidjeti u: Džonatan H. Tarner, *Sociologija* (T. Bajović, D. Pavlović, prev.) (Novi Sad: Mediterranean Publishing, 2009), str. 39- 41.

³⁰ Neki autori, poput Breault-a, ističu da bi se Dirkemov argument protiv psiholoških objašnjenja samoubistva danas mogao smatrati primitivnim, s obzirom na dosada provedena značajna istraživanja koja pokazuju da su faktori poput afektivnih poremećaja, šizofrenije i zloupotrebe supstanci, zapravo, dosljedno povezani sa samoubistvom. Međutim, ističe se da je Dirkem djelimično izostavio psihološke faktore pošto je smatrao da u samoubistvu nema psiholoških regularnosti, jer konzistentni psihološki korelati u njegovo doba još nisu ni bili identifikovani. Breault, "Was Durkheim Right?", p. 61

³¹ Stope samoubistva se iz godine u godinu javljaju u vidu pravilnih obrazaca koje je neophodno objašnjavati na sociološki način. Anthony Giddens, *Sociologija* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007), str. 12.

³² Studija takođe nudi i objašnjenja stope smrtnosti prema faktoru religije. Tako je Dirkem, uporednom analizom ustanovio razlike između protestanata i katolika na osnovu kriterijuma sklonosti samoubistvu. Preciznije rečeno, da je broj samoubistava manji među katolicima, zbog jačih oblika društvene kontrole i kohezije nego što je to slučaj kod protestanata. Rezultati njegove analize pokazuju i da je učestalost samoubistava manja među partnerima u braku, te onima koji imaju djecu nego među samcima. Naime, kod onih pojedinaca koji su integrisani u društvo, zbog osjećaja povezanosti i pripadnosti pronalazi se smisao unutar društvenog konteksta, pa je konsekventno tome manja i vjerovatnoća da će izvršiti samoubistvo. Dakle, što je stepen društvene integracije manji, utoliko su samoubistva vjerovatnija. Što će reći da sklonost pojedinca ka samoubistvu zavisi od društvenih uslova, tj. uzroka, a ne njegove fizičko-organske konstitucije.

Otkrio je i da su stope samoubistava više u ratnim nego u mirnodopskim životnim uslovima, zbog povećane integracije u ratu, pa konsekventno tome, da su i vojnici češće počinioци samoubistava nego civili. Opširnije o svemu vidjeti: Emil Dirkem, *Samoubistvo*, str. 358 –395.

³³ "... društveni uslovi od kojih zavisi broj samoubistava su jedini koji se mogu menjati. Eto zašto taj broj uvek ostaje stalan, dokle god se društvo ne menja. (...) Ta stalnost postoji zbog toga što su bezlični uzroci, koji je rađaju i održavaju, ostali isti. Ta postojanost potiče otuda što se nije desilo ništa što bi moglo promeniti način grupisanja društvenih jedinica ili prirodu njihovog konsenzu-

društvene integracije (stepen jedinstva) i društvene regulacije (stepen normiranosti društva) uslovljavaju pojavu samoubistva koja za posledicu najčešće ima narušavanje socijalnih veza.³⁴

Mogućnost prevladavanja tih, rizikom od samoubistva obilježenih, situacija nalazi se u zaštiti, koju pojedincima pružaju religija i porodica, a na izvijestan način i odgovarajuća sredina, prije ruralna nego urbana zbog mehaničke solidarnosti (zajedništvo, prisnost, empatija i sl.), na kojoj je utemeljena. Sistem vrijednosti interiorizovan pod uticajem primarnih agenasa socijalizacije (porodica, crkva) sadrži izričite zabrane po pitanju ljudskog odlučivanja o pitanju života.

SAMOUBISTVA U BOSNI I HERCEGOVINI POČETKOM XXI VIJEKA

Promjene stope (porast ili pad) samoubistava u zemljama Evropske Unije inicirane su brojnim razlozima (društveno – ekonomske promjene, promjene mentaliteta odnosno političke kulture, državne intervencije preventivne i liječenja) i u posljednjih trideset godina se odvijaju neujednačeno.

Kada je o Bosni i Hercegovini riječ, u entitetskim statističkim zavodima i Agenciji za statistiku na državnom nivou nerijetko se ističe da su podaci o broju samoubistava potcijenjeni, jer se suicid često šifruje kao “nepoznat uzrok smrti”, a ne kao nasilna smrt odnosno samoubistvo. Pored toga, statistike na državnom nivou su ograničene ili ih nema, budući da svaki od entiteta vodi svoje statistike. Međutim, zvanični podaci mortalitetne statistike

sa. Akcije i reakcije koje oni razmjenjuju ostaju iste, pa usled toga ideje i osećanja koji se iz njih oslobađaju ne mogu da se menjaju.” Dirkem, Samoubistvo, str. 354.

³⁴ Vidjeti: Dirkem, *Samoubistvo*, str. 15. Potvrdu Dirkemove teze da egoističko samoubistvo uzrokuje društvena izolacija predstavljaju i istraživanja sprovedena metodološkim pristupom drugačijim od Dirkemovog. Riječ je o nacionalno reprezentativnom anketnom istraživanju o ponašanju mladih iz SAD-a, koje ispituje uticaj Interneta i video igrice na tinejdžere (12 – 18 god.), koji su zbog pet i više sati dnevnog boravka na Internetu targetirani kao grupa u riziku od negativnih raspoloženja, te samoubilačkih ideja i planiranja samoubistva. Više vidjeti u: Erick Messias, Juan Castro, Anil Saini, Manzoor Usman & Dale Peeples, 'Sadness, Suicide, and Their Association with Video Games and Internet Overuse among Teens: Results from the Youth Risk Behaviour Survey 2007-2009'. *Suicide and Life Threatening Behaviour* 41(3) (2011): pp. 307-315.

Pored toga, i studija o tinejdžerima u Tajvanu, otkrila je da je veb komunikacija faktor rizika od samopovređujućih misli i ponašanja kod dječaka, s izuzetkom djevojčica, te da porodica predstavlja zaštitni faktor za oba pola. Više vidjeti u: Fang – Yi Tseng & Hao – Jan Yang, 'Internet Use and Web Communication Networks, Sources of Social Support, and Forms of Suicidal and Nonsuicidal Self-Injury among Adolescents: Different Patterns between Genders'. *Suicide and Life-Threatening Behaviour* 45(2) (2015): pp. 178-191.

Svjetske zdravstvene organizacije daju nešto pouzdaniji pregled kretanja stope samoubistava.

Navedeni tabelarni prikaz (Tabela 1.) sadrži statističke podatke *Svjetske zdravstvene organizacije* o prosječnim stopama samoubistava u Bosni i Hercegovini za navedeni period (2000 – 2015).

Tabela 1. Prosječne stope samoubistava u Bosni i Hercegovini (2000– 2015)

Kontrolna tabla svjetske zdravstvene statistike Posljednje izmjene: 2017/06/23		Stope samoubistava na 100.000 stanovnika			Starosne standardizovane stope samoubistava na 100.000 stanovnika		
Zemlja	Godina	Oba pola	Muški	Ženski	Oba pola	Muški	Ženski
Bosna i Hercegovina	2015 ³⁵	6.0 ³⁶	9.3	2.7	4.4	7.1	1.9
	2010	6.0	9.3	2.7	4.7	7.5	2.0
	2005	8.0	12.8	3.2	6.7	11.1	2.6
	2000	9.8	15.6	4.1	8.9	14.7	3.5

Izvor: World Health Organization. *World Health Statistics data visualizations dashboard* <http://apps.who.int/gho/data/view.sdg.3-4-data-ctry?lang=en> [18. 02. 2018.]

(De)regulacija i samoubistvo

Društvene krize i samoubistvo. U uslovima društvene krize i svim drugim vidovima naglih promjena, koje donose opštu dezorijentaciju na ličnom i društvenom planu, faktor društvene regulacije slabi i dovodi do anomičnih samoubistava, o čemu svjedoče izražene stope statističkih evidencija. Tako tabelarni prikaz (Tabela 1.) pokazuje da je u 2000. godini zabilježena stopa samoubistava od 9.8, a pet godina kasnije prosječna stopa se smanjila na 8.0. Pad stope samoubistava je primjetan i u slučaju narednog petogodišnjeg perioda posmatranja (2005 – 2010), budući da je 2010. godine prosječna stopa iznosila 6.0, čime je registrovano smanjenje u odnosu na 2005. godinu. U narednom petogodišnjem periodu (2010 – 2015) stopa od 6 je ostala stabilna, to jeste nije bilo značajnijih promjena u vezi sa slučajevima samoubistva. Uporedi li se prosječna stopa samoubistava za 2000. godinu (9.8) sa prosječnom stopom za 2015. (6.0) uočava se smanjenje stope.

³⁵ Najviša stopa samoubistava u 2015. godini je zabilježena u Evropi (14. 1 na 100. 000 stanovnika), a najniža u Istočnom Mediteranu (3. 8 na 100. 000). World Health Organization. *Monitoring health for the Sustainable , Development Goals (SDGs)*, 2017, str. 61. Dostupno na: <http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/255336/1/9789241565486-eng.pdf?ua=1> ; <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2017/half-deaths-recorded/en/> [18. 02. 2018.]

³⁶ Prema World Population Review, u izvještaju za 2018. godinu je tabelarnim prikazom istaknuto da za Bosnu i Hercegovinu važi statistički podatak o 6 samoubistava na 100. 000 stanovnika. <http://worldpopulationreview.com/countries/suicide-rate-by-country/>

Uporedi li se stopa iz 2000. i 2015. godine sa stopom samoubistava iz 1991. moguće je odgovoriti na pitanje: *Da li je stopa samoubistava u BiH početkom XXI vijeka manja od stope samoubistava za vrijeme rata?* Naime, kako stoji u zvaničnim podacima Svjetske zdravstvene organizacije (2011), Bosna i Hercegovina je 1991. godine bilježila stopu samoubistava od 11.8 (od čega 20.3 otpada na osobe muškog, a 3.3 na osobe ženskog pola).³⁷ Ukoliko se ova stopa uporedi sa stopom iz 2000. godine (9.8), primjetiti će se njena izražena odnosno da je stopa samoubistava u BiH početkom XXI vijeka manja od stope samoubistava zabilježene 1991.godine. To je vrijeme obilježio **raspad jugoslovenske federacije** – društvena kriza prožeta **političkim previranjima i njima izazvanim ratom**, te brzim i ekstremnim promjena u društvu i svakodnevnom životu pojedinaca, koje su onemogućile sigurnost rutine usljed čega se olako gubi svaki smisao življenja.

Naime, postsocijalistička era tranzicije predstavljala je novi period u jugoslovenskoj istoriji i bila je obilježena velikom ekonomskom krizom (nestašica osnovnih životnih namirnica, prosječan godišnji rast bruto društvenog proizvoda od simboličnih 0,5%, nagomilavanje spoljnog duga, visoka stopa nezaposlenosti i hiperinflacija)³⁸, te društvenim i političkim nemirima usljed eskalacije etničkih tenzija i nacionalizma. Sve je to doprinijelo slabljenju faktora regulacije odnosno pojavi anomije koja se odrazila kroz samoubistva. Nepovoljan splet takvih anomičnih okolnosti doprinio je delegitamaciji normativnog poretka, pa prema tome i dezorijentaciji, rezignaciji, tjeskobi i psihozama kod pojedinaca odnosno opštem osjećaju zbunjenosti, nepovezanosti, neravnoteže, nedostižnosti ciljeva koji podstiče na samoubistvo. Oslabljenje faktora društvene regulacije izazvalo je gubitak veza s društvom, oslobađanje pojedinaca iz odnosa potčinjenosti društvu, bolje rečeno – prestanak zavisnosti od društva, odnosno pojavu anomično - egoističkih samoubistava.

Nedugo nakon obustave rata, smanjenja dostupnosti vatrenog oružja, postepenog porasta životnog standarda, te poboljšanja usluga iz domena javnog zdravlja, usljed tih pozitivnih društvenih promjena, koje su doprinijele većoj socijalnoj sigurnosti i integraciji pojedinaca, stopa samoubistva je počela da opada, pri čemu se do 2015. godine smanjila za 5.8. Ukoliko se uzmu u obzir evropski standardi³⁹, to bi značilo da je u periodu od 1991 – 2015. ostvarena

³⁷ World Health Organization. Suicide rates per 100,000 by country, year and sex. 2011. https://web.archive.org/web/20120122021659/http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide_rates/en/ [19. 02. 2018.]

³⁸ Susan Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945 – 1990* (Princeton: Princeton University Press, 1995), 194-208.

³⁹ Prema evropskim standardima stopa samoubistva se ovako kvalifikuje: do 4,9 - veoma niska stopa samoubistva, od 5 – 9,9 - niska stopa samoubistva, 10 – 19,9 – srednja stopa samoubistva, od 20- 24,9- visoka stopa samoubistva i 25 i više veoma visoka stopa samoubistva.<http://>

promjena stope samoubistava u pogledu njenog smanjenja, sa srednje (11.8) na nisku (6.0). Dakle, ostvarena je promjena u kretanju stope samoubistava od vremena tranzicionog šoka, kojem je Bosna i Hercegovina, baš kao i druge zemlje bivše Jugoslavije, bila izložena devedesetih godina, usljed kraha jednog društvenog poretka i pratećeg sistema vrijednosti, te nemogućnosti rapidnog konsolidovanja novog. Tako se opšte stanje anomije odnosno društvene dezorganizacije (dezorijentacija, gubitak egzistencijalne sigurnosti: sigurnost radnog mjesta, obezbjeđen pristup zdravstvenom i školskom sistemu; oblici socijalne patologije i slično) u životu bosanskohercegovačkog stanovništva odrazilo većim brojem slučajeva samoubistva u ratu i neposredno nakon rata nego što ih je bilo 2015, kada je zabilježena manja stopa. To potvrđuju i IHME⁴⁰ procjene da je u 2016. godini bilo ukupno 817.000 smrtnih slučajeva samoubistva, što predstavlja malu redukciju u odnosu na period s kraja devedesetih godina, kada je broj smrtnih slučajeva godišnje iznosio oko 850. 000 – 860. 000. Tako je Dirkemovo stajalište da su stope samoubistava u ratnim uslovima veće nego u mirnodopskim potvrđeno u slučaju BiH, ali i na nadnacionalnom nivou. U prilog održivosti teze na nadnacionalnom nivou svjedoče i zemlje istočnog Mediterana (Liban, Sirija, Palestina, Izrael, Turska, Egipat, Jordan i Libija). Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije ovaj region ima najmanji broj samoubistava po broju stanovnika, iako je u posljednjih nekoliko decenija konstantno opterećen političkim krizama i ratom.

Postsocijalistički period⁴¹ je obilježila i **Svjetska finansijska kriza 2007 – 2008**, za koju se procjenjuje da je najveća ekonomska kriza⁴² koja je svijet zadesila od 1930. i Velike depresije. Slom tržišnih hipotekarnih kredita koji je tad započeo u SAD-u ubrzo je zahvatio i ostatak svijeta, a katastrofalne posljedice nisu zaobišle ni Bosnu i Hercegovinu (propast malih i velikih firmi, rast stope nezaposlenosti i pad stope BDP-a). Posljedice te društvene deregul-

standard.co.me/index.php/drustvo/item/7324-svaki-treci-dan-se-neko-ubije-samoubice-se-ne-radaju-vec-se-radaju-okolnosti-za-taj-cin[19. 02. 2018.]

⁴⁰ Institute for Health Metrics and Evaluation

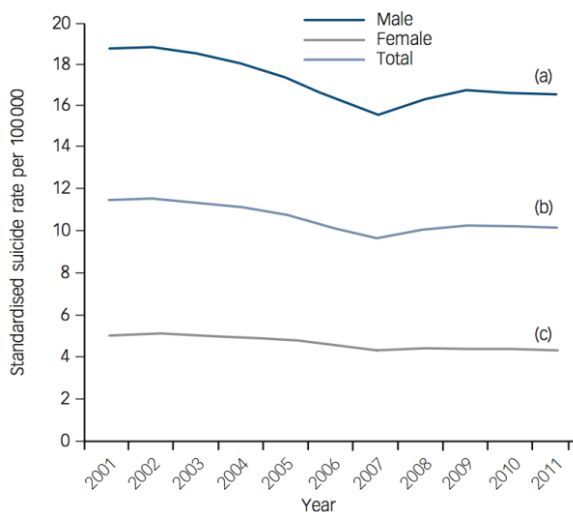
⁴¹ U periodu od 1997. do 2000. godine, BNP je rastao za prosječnih 13.6 procenata, sa opadajućim trendom rasta. Sa BNP-om od 1,222 USD po osobi u 2001. godini, Bosna i Hercegovina spada u niži rang zemalja sa srednjim prihodom.

⁴² Različite studije su analizirale korelaciju između ekonomskih recesija i stopa samoubistava. Chang i saradnici (2009) su koristili statistiku Svjetske zdravstvene organizacije i tajvansku statistiku o mortalitetu kako bi istražili da li postoji korelacija između azijske ekonomske krize 1997-1998. i stopa samoubistava. Iz priloženih grafikona su vidljivi rezultati: da su stope muškog pola u 1998. značajno porasle u Japanu, Hong Kongu i Koreji, dok su porasti stopa žena bili manje izraženi u istim zemljama. Slični obrasci u stopama samoubistava nisu bili vidljivi na Tajvanu i Singapuru, gdje je ekonomska kriza imala manji uticaj na ekonomiju. Vidjeti: <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]. Takođe vidjeti: Chang S-S, Gunnell D, Sterne JAC, Lu T-H, Cheng ATA. Was the economic crisis 1997-1998 responsible for rising suicide rates in East/Southeast Asia? A time-trend analysis for Japan, Hong Kong, South Korea, Taiwan, Singapore and Thailand. Soc Sci Med 68 (2009). <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

lacije manifestovale su se razdobljem zastoja i pada u razvoju tržišne privrede, a potom i kroz pojavu anomičnih samoubistava, o čemu svjedoči i stopa iz 2007. godine koja je iznosila 13.0⁴³. U post-kriznom periodu ekonomske obnove, stopa se smanjivala da bi 2010. konačno dostigla 6.0.

Do sličnih su rezultata došle studije Reeves, McKee & Stuckler (2014)⁴⁴, Chang i saradnici (2013)⁴⁵ i Nordt i saradnici (2015)⁴⁶. Ispod su opisani dokazi, koje su predstavili Reeves, McKee i Stuckler (2014) iz Finansijske krize 2007 – 2008. u Evropi.

Grafikon 1. Starosno-standardizovane stope samoubistava u Evropskoj Uniji, 2001 – 2011- Reeves, McKee and Stuckler (2014)⁴⁷

Izvor: Isto

⁴³ Nebojša Bojanić, Marko Srdanović & Darko Marinković, Kretanje stope samoubistava u Republici Srpskoj, *Kriminalističke teme Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije* Godina XVI, Broj 3-4, 2016: str. 1- 19. Preuzeto sa: <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/117/pdf> [15. 02. 2018.]

⁴⁴ Aaron Reeves, Martin McKee, David Stuckler. Economic suicides in the Great Recession in Europe and North America. *The British Journal of Psychiatry*, Jun 2014. <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

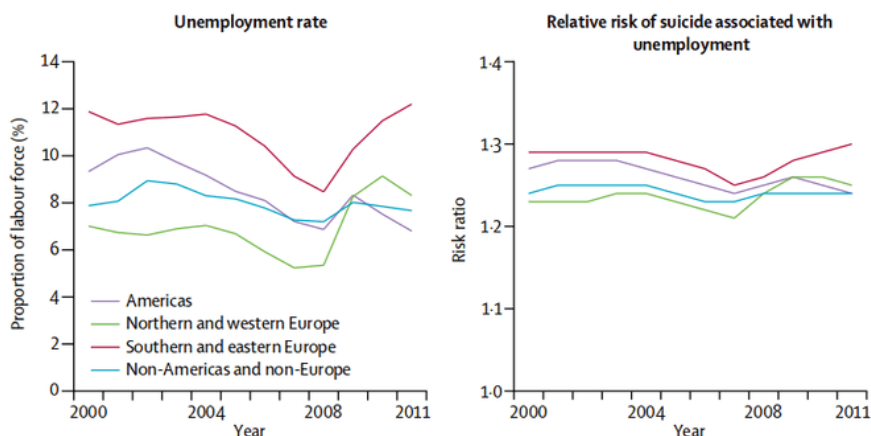
⁴⁵ Chang S-S, Stuckler D, Yip P, Gunnell D. Impact of 2008 global economic crisis on suicide: time trend study in 54 countries. *BMJ* 347 (2013). <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

⁴⁶ Nordt, C., Warnke, I., Seifritz, E., & Kawohl, W. (2015). Modelling suicide and unemployment: a longitudinal analysis covering 63 countries, 2000–11. *The Lancet Psychiatry*, 2(3), 239–245. <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

⁴⁷ Aaron Reeves, Martin McKee, David Stuckler. Economic suicides in the Great Recession in Europe and North America. In: Lindsay Lee, Max Roser & Esteban Ortiz-Ospina, *Suicide*, OurWorldInData.org, August 2015; <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

Kao što vidimo, postojala je jasna promjena u trendovima samoubistava odmah nakon krize. Sveobuhvatnije studije, koje koriste podatke o zemljama iz više različitih regiona svijeta i tokom dužih vremenskih perioda, naišle su na slične rezultate. Tako su Nordt i saradnici (2015)⁴⁸ retrospektivno analizirali javne podatke o samoubistvima, populaciji i ekonomiji tokom perioda 2000 – 2011. u 63 zemlje u četiri svjetska regiona. Njihovi rezultati odgovaraju prethodnim istraživanjima, koja ukazuju na to da je porast **nezaposlenosti**, uzrokovane krizom, povezan sa povećanjem samoubistava.

Grafikon 2. Srednja stopa nezaposlenosti i procijenjeni relativni rizici od samoubistva povezani sa nezaposlenošću u četiri svjetska regiona, 2000 – 11 – Nordt i saradnici/ *The Lancet Psychiatry*

Izvor: World Economic Forum: The link between unemployment and suicide, <https://www.weforum.org/agenda/2015/02/the-link-between-unemployment-and-suicide/>, [25. 06. 2018.]

Istraživanjem se došlo do rezultata da je povećan relativni rizik od samoubistva povezan sa nezaposlenošću u svim regionima od 20% do 30%. Bilo je procijenjeno 233. 000 samoubistava godišnje između 2000 – 11, od čega se oko 45. 000 moglo pripisati nezaposlenosti. U 2007. godini prije krize, bilo je 41. 148 identifikovanih slučajeva samoubistava. U 2009. godini je

⁴⁸ Studija se odnosi na istraživanje u periodu 2000-11, u četiri regije – Amerika, sjeverna i zapadna Evropa, južna i istočna Evropa i ne-Amerika i ne-Evropa. Iako je Hongkong uključen, Kina i Indija nisu. Nordt, C., Warnke, I., Seifritz, E., & Kawohl, W. (2015). Modeling suicide and unemployment: a longitudinal analysis covering 63 countries, 2000–11. In: Lindsay Lee, Max Roser & Esteban Ortiz-Ospina, *Suicide*, OurWorldInData.org. August 2015; <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.].

taj broj povećan na 46. 131 – što je povećanje za 4.983 ili 12%. Ovi podaci još jednom su potvrdili zablude Hajekovih ideja o prevenciji ekonomske depresije nemiješanjem države u ekonomsku sferu i njenim nepreduzimanjem nikakvih mijera čak i u krizna vremena. I zaista, primjena agende je naročito kritikovana nakon finansijske krize 2008. godine, s obzirom na izostanak (prepuštanje tržištu) odgovornosti vlada za depresiju, posebno odgovornosti za neispunjavanje obaveza prema radnicima, u korist globalne kapitalističke klase (finansijske elite), što je izazvalo porast i zaoštavanje nejednakosti. To je nagovijestilo promjene trendova u stopama samoubistava, kroz nove slučajeve. Primjena principa neoliberalne politike se na sličan način odrazila i na ostale sfere društvenog života.

Razvod braka i samoubistvo. Period tokom i neposredno poslije Svjetske finansijske krize obilježile su i druge indikativne pojave u vezi sa samoubistvom. Naime, stope razvoda brakova u Bosni i Hercegovini su od 2009. do 2015. u porastu⁴⁹, a što se može posmatrati kao naknadna posljedica reakcije (sklapanje brakova) na Svjetsku finansijsku krizu. Tako su 2007. godine sklopljena 23,494 braka odnosno stopa sklopljenih brakova je iznosila 6.10, dakle više nego 2012. godine – 4.80.⁵⁰ Opšti osjećaj zbunjenosti, nepovezanosti i neravnoteže, nastao pod uticajem Svjetske finansijske krize, nije rezultovao povlačenjem pojedinaca već neočekivanim pružanjem otpora ekstremnim pojavama koje su ga izazvale. Kao nagla reakcija pojedinaca na splet ekstremnih okolnosti, uslijedilo je povećanje međusobne bliskosti odnosno društvenih veza, vidljivo u povećanju stope sklopljenih brakova. Što samo znači da je solidarnost individualno – kolektivni odgovor na nevoljne i neželjene životne okolnosti koji prevenira izolaciju pojedinaca. Tako uspostavljanje primarnih društvenih odnosa na temelju intenzivnih veza u sferi zajednice (selo, porodica, susjedstvo i sl.) doprinosi lakšem podnošenju niskog životnog standarda. Međutim, održivost uspostavljenih veza postepeno postaje problematična u periodu nakon recesije (period ekonomskog oporavka), kada neoliberalna agenda (deregulacija i smanjenje poreza, slabljenje države

⁴⁹ Vidjeti u: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/NUM_00_2017_TB_0_BS.pdf str. 12.

⁵⁰ Vidjeti: <https://countryeconomy.com/demography/marriages/bosnia-herzegovina> Broj sklopljenih brakova se, u odnosu na 2007. godinu, drastično smanjio i 2013. godine, kada su registrovana 17. 623 braka. Ni 1996. nije zabilježen veći broj brakova (21.107) u poređenju sa 2007. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/dmg_002_000-bh.pdf, str. 70. Tek je blagi porast uslijedio 2015, ali je potom opet opao na 19, 265 u poređenju sa 2007. godinom. Vidjeti u: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/NUM_00_2017_TB_0_BS.pdf, str. 12. Dakle, tačan podatak je da je stopa sklopljenih brakova u Bosni i Hercegovini 2010. iznosila 5.10 (19, 541), pa ju je moguće, Dirkemovom analogijom, dovesti u vezu sa smanjenjem stope samoubistava iste godine. O stopi sklopljenih brakova vidjeti: <https://countryeconomy.com/demography/marriages/bosnia-herzegovina> Takođe vidjeti i: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Crude_marriage_rate_selected_years_1960-2015_\(per_1_000_persons\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Crude_marriage_rate_selected_years_1960-2015_(per_1_000_persons).png)

blagostanja i principa pune zaposlenosti) doživljava uspon. To znači i da su tržišni principi kompeticije, a time i individualizma, postali legitimni i glavni regulacioni faktori ljudskih uvjerenja i prakse odnosno organizovanja ljudske aktivnosti, a što se na izvijestan način odražava i u vidu rizika suicidalnog ponašanja.

(Dez)integracija i samoubistvo

Slaba društvena integracija uzokuje odvojenost od društva, slabljenje društvenih uloga i veza sa okruženjem, te konsekvantno tome i bezvoljnost za učestvovanjem u oblicima društvenosti, što pogoduje pojavi egoističkog samoubistva.⁵¹ Razlike među polovima ukazuju i na različit stepen društvene integracije, a otuda i na razlike u stopama samoubistava.

Polovi i samoubistvo. Razlike među polovima u BiH odražavaju i stope samoubistava. Stoga odgovor na pitanje - *Da li je stopa ženskih samoubistava u BiH početkom XXI vijeka manja od stope muških samoubistava* – postaje izvijestan, uzmu li se u obzir gore prezentovani podaci (Tabela 1.) o stopama ženskih i muških samoubistava, a iz kojih je vidljiva veća procentualna zastupljenost muških počinilaca samoubilačkog čina. Naime, u periodu od 2000 – 2015, stopa ženskih samoubistava je smanjena sa prvobitnih 4.1 (2000.) na 2.7 (2015). S druge strane, muških je samoubistava 2000. godine bilo više u odnosu na stopu ženskih iste godine, to jeste 15.6 naprema 4.1, a 2015. taj je odnos bio 9.3 naprema 2.7 u korist muškaraca. Stopa muških samoubistava je za period od petnaest godina smanjena sa 15.6 na 9.3. Uprkos smanjenju stope samoubistava među muškarcima, i dalje je evidentna dominacija muških samoubica, a koja ide u prilog Dirkemovog gledišta da su žene „prirodno imune“⁵² na samoubistvo, zbog namijenjenih im tradicionalnih, kompatibilnih **uloga** (majke, domaćice, supruge), a koje su u skladu sa njihovom nježnijom prirodom, orijentisanom na psiho-socijalni mir (integrativni faktor) za razliku od muškaraca, koji su uključeni u više društvenih aktivnosti, preko različitih uloga i time izloženi većim rizicima od samoubistva (konflikt uloga kao dezintegrativni faktor, zabrinutost, stres i slično). S druge strane, iako u posmatranom periodu (2000 – 2015) nije zabilježeno značajnije smanjenje stope ženskih samoubistava, ovi podaci daju odličan pregled socio-ekonomskog stanja bosanskohercegovačkog društva.

⁵¹ Suprotnost egoističkom samoubistvu, koje nastaje usljed velike integracije, jeste altruističko samoubistvo – tip karakterističan za predindustrijska, feudalna društva, zbog čega se u radu i ne razmatra.

⁵² Citirano prema Dirkemu u: Howard I. Kushner & Claire E. Sterk, *The Limits of Social Capital: Durkheim, Suicide, and Social Cohesion*, Am J Public Health. 2005 July; 95(7): 1139–1143. Dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1449331/> [18. 03. 2018.]

Sljedeći grafikon prikazuje odnos muških i ženskih stopa samoubistava u BiH (1985 – 2004).

Tabela 2. Odnos muških i ženskih stopa samoubistava u Bosni i Hercegovini (1985 – 2004)

Zemlja	Godina	Odnos muških i ženskih stopa samoubistava
Bosna i Hercegovina	1985	3.549677
	1986	3.277545
	1987	3.01334
	1988	3.64803
	1989	4.255596
	1990	4.511446
	1991	5.929029
	2004	3.019755

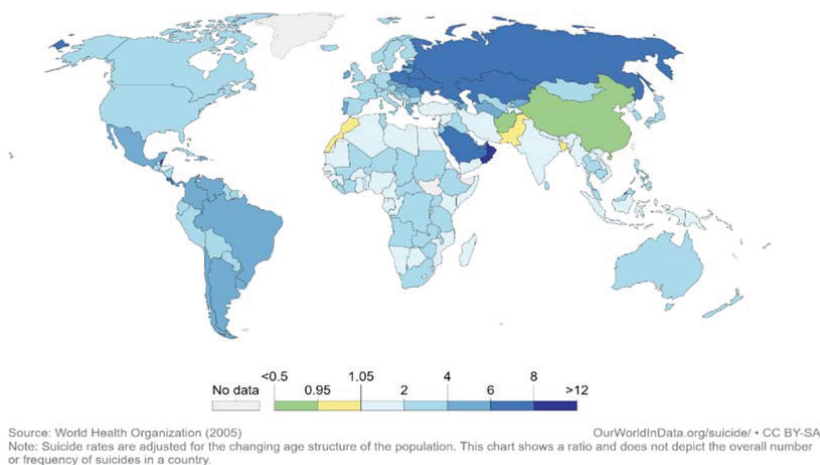
Izvor: Our World in Data <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

Iz tabele je vidljivo da se taj odnos kreće između koeficijenta vrijednosti 3 i 4, što je indikator dominacije samoubica muškog pola. Sljedeći grafikon o odnosu muških i ženskih stopa samoubistava na 100. 000 ljudi godišnje na svjetskom nivou, takođe govori u prilog prethodno navedenog.

Grafikon 3. Razmjera muških i ženskih stopa samoubistava u svijetu, 2004.

Male to female ratio of suicide rates, 2004

Gender ratio of suicides per 100,000 people per year. Values higher than 1 indicate countries where more men die from suicide than women.

Izvor: Our World in Data <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

Naime, sudeći prema podacima grafičkog prikaza, vrijednosti razmjere iznad 1 ukazuju na zemlje gdje su veći počinioци samoubistva muškarci u odnosu na žene. Toj grupi pripada i BiH sa koeficijentom 3.02. Ovaj koeficijent svakako ukazuje na postojanje rodniх razlika u pogledu suicidalnih reakcija, uzrokovaniх društveno određenim ulogama, koje propisuju društveno očekivana ponašanja pojedinaca. Tako razlike u rodniм ulogama i očekivanjima mogu uticati na neke od razlika u samoubilačkom ponašanju. Muški rodni stereotip o muškarcima kao superiornijima i jačima, koji nisu predodređeni za neuspjeh, sugestivno utiče na muškarce po pitanju izbora više nasilnih i smrtonosnih metoda samoubistva; dok žene, kojima je društveno dozvoljeno da izražavaju slabost, mogu koristiti pokušaje samoubistva kao način traženja pomoći. Takođe treba imati u vidu potencijalne ishode nametanja takvih obrazaca ponašanja po psiho-socijalno stanje muškaraca odnosno tzv. „muški rodni stres“⁵³. Ovaj simptom se odnosi na iskustvo emotivnog stradanja, nastalog kao rezultat kršenja ili nepoštivanja tradicionalnih normi muške uloge. Tako tradicionalno usvojene muške rodne uloge imaju značajnog udjela u nastanku posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kod nekih muškaraca.⁵⁴

Pored toga, pri objašnjenju ovog razmjera treba imati u vidu i **participaciju**⁵⁵ žena u radnoj snazi koja je veoma niska, prema međunarodnim stan-

⁵³ Svako društvo počiva na pravilima opštepoželjnog i prihvatljivog ponašanja kako za muškarce, tako i za žene. Tako se u zapadnim društvima od ljudi očekuje ponašanje u skladu sa tradicijom određenim ulogama to jeste da budu isključivo racionalni, a od muškaraca da budu i samopouzđani, jaki, a nikako emocionalni (osim u pogledu izražavanja bijesa), jer to ne bi bilo u skladu sa ranije usvojenom, internalizovanom muškom ulogom. S obzirom na tu ulogu, moguće je razlikovati muškarce odnosno u kojoj mjeri se pridržavaju pravila propisaniх tom ulogom. Međutim, neka od ovih pravila suprotstavljena su normalnim ljudskim reakcijama na stres. Stoga nije iznenađujuće što je niz studija pokazao da muškarci koji se trude da se striktno pridržavaju ovih pravila i koji se plaše kršenja istih mogu biti izloženi riziku od širokog spektra negativnih ishoda, uključujući PTSP. Matthew Tull, *Male Gender Role Stress and PTSD: Stress About Fitting into the Masculine Norm Can Make Symptoms Worse*, verywellmind.com, February 20, 2017. <https://www.verywellmind.com/the-consequences-of-male-gender-role-stress-2797513> [25. 06. 2018.] Takođe vidjeti: Nancy Schimelpfening, *Differences in Suicide Among Men and Women: Differences Between Men and Women in Suicide and Suicidal Behaviors*, verywellmind.com, May 28, 2017. <https://www.verywellmind.com/gender-differences-in-suicide-methods-1067508> [25. 06. 2018.]

⁵⁴ Muškarci koji doživljavaju stres muške rodne uloge imaju veću vjerovatnoću da dožive anksioznost, depresiju, te probleme koji se nastoje kontrolisati agresivnim ponašanjem i zloupotrebom alkohola. Pored toga, „muški rodni stres“ ih takođe može spriječiti da traže socijalnu podršku ili koriste druge vještine zdravog savladavanja. Na primjer, muškarci koji se plaše kršenja normi muške rodne uloge manje su skloni iskazivanju emocija, posebno u pogledu onih koje bi ih mogle učiniti ranjivima (tuga ili anksioznost).

⁵⁵ Stopa učešća radne snage u u Bosni i Hercegovini 2001. godine bila je 48%, pri čemu je stopa učestvovanja muškaraca iznosila 62%, i stopom učestvovanja žena od samo 28%. Vidjeti u: Izvještaj br. 24889-BiH, Bosna i Hercegovina, Tržište rada u poslijeratnoj Bosni i Herce-

dardima, i najniža u regionu. Procjep između muškog i ženskog učestvovanja u radnoj snazi je najviši u regiji, a posljedica je niske poslijeratne zaposlenosti odnosno visoke nezaposlenosti⁵⁶. Pored toga, nižu participaciju žena je moguće objasniti i podacima o nepismenosti⁵⁷ iz prethodnog popisa stanovništva 1991. godine, prema kojima procenat nepismenog stanovništva Bosne i Hercegovine, starog 10 i više godina, iznosi 9,9% od čega čak 16,4% otpada na pripadnice ženskog pola, dok se 3,4% odnosi na muški pol. Danas je ta stopa znatno niža za BiH, ali još uvijek najveća među stopama nepismenosti zemalja u regionu i još uvijek odražava veću nepismenost žena nego muškaraca.

Natalitet i samoubistvo. Društvenu integraciju je moguće sagledati i iz perspektive nataliteta društva. Niska stopa rađanja (nataliteta) otežava integraciju u društvu upravo povećanjem mortaliteta (a tako i samoubistva, kao drugog uzroka smrtnosti) odnosno povećanjem udjela starijeg stanovništva, koje gubi društvene veze usljed smanjene aktivnosti i interakcije, što stvara rizik otuđenja i usamljenosti.

govini: Kako ohrabriti preduzeća da stvaraju radna mjesta i povećaju mobilnost radnika, 04. novembar 2002. https://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/WB_Trzisterada.pdf, str. 17. [26. 06. 2018.] Među drugim zemljama Balkana, Bugarska, Hrvatska i Makedonija takođe imaju veoma niske stope (49, 50, odnosno 53%), dok su stope u drugim zemljama Balkana nešto više (na primjer u Rumuniji stopa je 63%). Takođe vidjeti u: *Ibidem*, str. 27.

⁵⁶ Godišnji ekonomski rast značajno je prešao 10% godišnje u stvarnom smislu između 1996. i 2001. godine. Uprkos ovome, ekonomski rezultati još uvijek su daleko ispod prijeratnih nivoa, a u 2000. godini BND BiH po osobi iznosio je samo 48% svog prijeratnog nivoa. Poslijeratna zaposlenost je značajno niža od svog prijeratnog nivoa, veliki dio zaposlenosti se pomjerio u nezvanični sektor, a nezaposlenost je ostala veoma visoka. *Ibidem*, str. 7. Stopa nezaposlenosti 2001. godine je iznosila veoma visokih 16,4%, sa nešto višom stopom za žene. Isto, str. 18. Uzimajući u obzir strukturu sektora, zaposlenost se pomjerila od proizvodnje, u poređenju sa predratnim godinama. Nasuprot drugim sektorima zaposlenost u proizvodnji je opala potpuno i u poslijeratnom periodu, tako da je u poređenju sa 1991. godinom udio proizvodnje u ukupnoj zaposlenosti smanjen za 12% poena do 2001. godine. Sa stagniranjem poljoprivrede, zaposlenost u uslugama u poređenju s tim se povećala. U odnosu na Federaciju, u 2001. godini Republika Srpska je imala veći udio radnika zaposlenih u proizvodnji (3,5 procenata poena više) i u poljoprivredi (1,7 procenata više). Smanjivanje udjela zaposlenosti u proizvodnji u devedesetim godinama slično je onome iz Bugarske i Rumunije, ali prevazilazi smanjenja u Hrvatskoj, Makedoniji i Jugoslaviji. Vidjeti u: *Ibidem*, str. 19. [26. 06. 2018.] Struktura po sektorima zaposlenosti otkriva da Bosna i Hercegovina ima najveći udio u zaposlenosti u proizvodnji među zemljama Balkana (36%) i da osim Hrvatske, ima najmanji udio poljoprivrednih radnika (19%). *Ibidem*, str. 27.

⁵⁷ Vidjeti u: Pašalić Kreso, Adila. Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini: Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti. *Demografske i etničke promjene u BiH* (I. Cvitković, ed.), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017, str. 102. Dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/09_posebna_izdanja_CLXXII_9/06%20-%20Adila%20Pasalic%20Kreso.pdf [20. 06. 2018.]

Postojanje razlika u stopama samoubistava na entitetskom nivou ukazuje na demografsko stanje Bosne i Hercegovine. Naime, nekim istraživanjima⁵⁸ je utvrđeno da je stopa samoubistava znatno niža u Federaciji BiH nego u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu.⁵⁹ Naime, u periodu od 2007. do 2011. je u FBiH zabilježena prosječna stopa od 8.7 (srednja niska), a u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu – srednja visoka stopa samoubistava od 19 u Republici Srpskoj odnosno 19.3 u Brčko Distriktu.⁶⁰ Ovi podaci bi se mogli tumačiti Dirkemovim argumentima o uticaju religije na prevenciju suicida (u slučaju FBiH). Međutim, podaci demantuju stav o manjim stopama samoubistava među hrišćanima. Zarad relevantnijeg potkrepljenja ovih indicija legitimno bi bilo postaviti pitanje - Zašto je stopa samoubistava u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu veća nego u FBiH kad je stanovništvo sva tri dijela više – manje pod religijskim uticajem?⁶¹ Odgovore treba tražiti u dubljim uzrocima, kakvi su demografski i ekonomski odnosno na relaciji njihovog međusobnog uticaja. Zvanični podaci potvrđuju da je natalitet u Republici Srpskoj bio povoljan odnosno prirodni priraštaj pozitivan sve do 2001. otkad je neprestano negativan (broj rođenih se smanjivao uz istovremeni rast broja umrlih), da bi 2015. godine broj umrlih konačno bio veći od broja rođenih. Ukoliko se još uzme u obzir i trend ekonomsko – političkih migracija, jasna postaje demografska slika srpskog (hrišćanskog) naroda u BiH odnosno susreta između opadajuće stope nataliteta i napredovanja islama. Uopšte, kontinuirano povećan broj umrlih u odnosu na rođene, pored masovnih emigracija stanovniš-

⁵⁸ Nebojša Bojanić, Marko Srdanović & Darko Marinković, Kretanje stope samoubistava u Republici Srpskoj, *Kriminalističke teme Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije* Godina XVI, Broj 3-4, 2016. Preuzeto sa: <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/117/pdf> [15. 02. 2018.]

⁵⁹ Vidjeti: <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/117/pdf> [19. 03. 2018.]

⁶⁰ *Ibidem*, str. 1 – 19.

⁶¹ Pokazatelj naročite izraženosti uticaja religijskog faktora u FBiH, u odnosu na Republiku Srpsku i Brčko Distrikt, vidljiv je i u obrazovnom sistemu od vremena uvođenja vjeronauke 2002. godine, kao obaveznog predmeta i u Federaciji i u Republici Srpskoj, da bi od 2007. postala dio obaveznih srednjoškolskih predmeta u Federaciji, što je tek od trećeg kvartala 2017. bio slučaj sa Brčko Distriktom, dok će od trećeg kvartala 2018. postati slučaj i sa Republikom Srpskom. Pored toga, podaci za FBiH ukazuju i na potencijalne ekstremne religijske uticaje na pojavu altruističko - fatalističkog samoubistva (ma koliko se činilo da predmoderni oblici samoubistva nisu mogući u doba kapitalizma; usljed prenaplašene religijske integracije odnosno regulacije), prijemčivog za sredine poput BiH, odnosno entitete značajno tradicionalno obilježene i podložne djelovanju radikalnih religijskih grupa i njihovih pokušaja pružanja otpora globalističkim (kulturološkim) strategijama. To potvrđuju izvještaji sigurnosno-obavještajnih službi o institucionalizaciji i ukorjenjivanju religijskog ekstremizma vehabijsko-selefističke provenijencije u BiH i uopšte afirmaciji i učvršćivanju selefističkog pokreta, te zadovoljavanju interesa pojedinih arapskih država.

tva pogoduje bh. **demografskoj recesiji**, a brojni su i pokazatelji koji ukazuju na činjenicu da BiH, usljed bijele kuge, postaje zemlja starih ljudi odnosno ukoliko se nastavi trend depopulacije od prethodnih 10 – 15 godina, sa kojim se Republika Srpska suočava od 2002. godine, a FBiH od 2007. Na nivou Bosne i Hercegovine je 2007. godine, po prvi put od 1996. zabilježen negativan prirodni priraštaj, usljed promjene nataliteta.⁶² Naime, smanjenje stope fertiliteta, te masovna emigracija (izazvana ratnim dešavanjima i njihovim posljedicama, ekonomskim stanjem, te socijalnim statusom stanovništva) i relativno visoka stopa smrtnosti predstavljaju glavne razloge pada populacije⁶³ (promjena brojnosti i strukture stanovništva).

Starosna dob i samoubistvo. Porast stopa samoubistava sa starošću, Dirkem je tretirao kao prirodnu činjenicu koja je, relevantnim statističkim podacima, bila potvrđena u svim zemljama. Da li podaci o stopama samoubistava u Bosni i Hercegovini, u posmatranom periodu od 2000. do 2016. godine potvrđuju to pravilo, moguće je zaključiti iz datog tabelarnog prikaza (Tabela 3.).

⁶² Prirodni priraštaj Bosne i Hercegovine je 1996. iznosio 20.110 (34.331 živorođenih, 14.221 umrlih), 1997. je bio 18.184 (34.304 živorođenih, 16.120 umrlih), godinu kasnije 15.270 (31.480 živorođenih, 16.210 umrlih), a zatim 1999. 11.856 (27.964 živorođenih i 16.108 umrlih). Demografsku sliku BiH devedesetih godina je karakterisao veći broj rođenih od umrlih, pa je prirodni priraštaj 1991. iznosio 24. 367 (42.899 živorođenih, 18. 532 umrlih). Na pragu novog vijeka, broj se smanjivao, ali se ipak mjerio u hiljadama. Demografsku sliku BiH devedesetih godina je karakterisao veći broj rođenih od umrlih, pa je prirodni priraštaj 1991. iznosio 24. 367 (42.899 živorođenih, 18. 532 umrlih). Na pragu novog vijeka, broj se smanjivao, ali se ipak mjerio u hiljadama. A. Z. Prirodni priraštaj '90-ih godina daleko bolji nego danas, opravdanja se traže u migracijama <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prirodni-prirastaj-90-ih-godina-daleko-bolji-nego-danas-opravljanja-se-traze-u-migracijama/171009089> [18. 07. 2018.] Bosna i Hercegovina bilježi negativan prirodni priraštaj od 2007. godine, kada je umrlo 1.029 osoba više nego što ih se rodilo (-1.029). 2008. prirodni priraštaj je iznosio 150, 2009. godine -354, 2010. (-1.590), 2011. (-3.217), 2012. (-3. 270), 2013. (-4. 978). Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Bosna i Hercegovina u brojevima*, Sarajevo: 2014, str. 7. http://www.bhas.ba/tematskibiltenti/BHB_2014_001_01_bh.pdf [18. 07. 2018.]

⁶³ Izvještaj UN-a „Izgledi za stanovništvo u svijetu: Revizija 2015“ ukazuje na pogoršanje ovog problema, s obzirom na predikcije za Bosnu i Hercegovinu i još neke zemlje Zapadnog Balkana u pogledu pada broja stanovnika za najmanje 15%, u periodu od 2015. do 2050. Naime, kako se u izvještaju procjenjuje United Nations – Department of Economic and Social Affairs, *The World Population Prospects: 2015 Revision*, un.org, <http://www.un.org/en/development/desa/publications/world-population-prospects-2015-revision.html> [18. 07. 2018.]

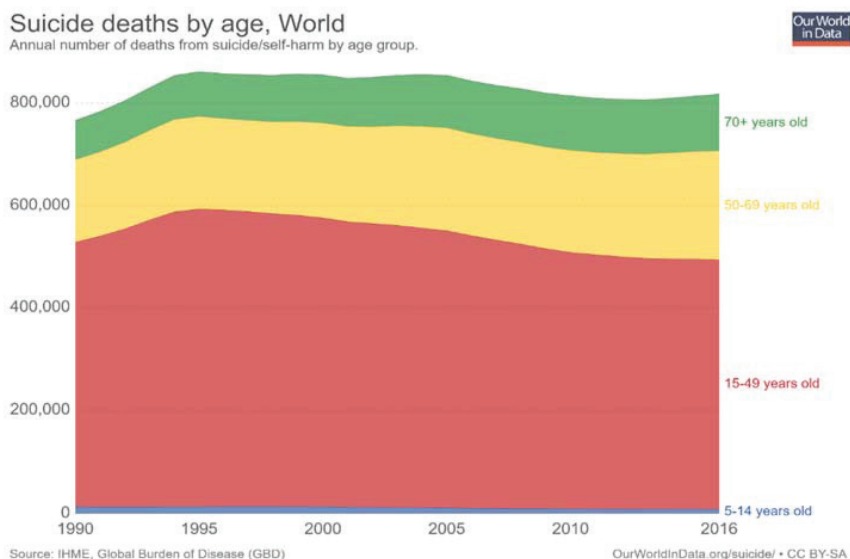
Tabela 3. Stopa samoubistava u Bosni i Hercegovini prema starosnoj dobi (2000 – 2016)

Zemlja	Godina	70+ godina	50 – 69 godina	15 – 49 godina	5 – 14 godina
Bosna i Hercegovina	2000	44.0501	108.2774	254.2035	5.908709
	2001	44.80271	105.0214	233.6696	5.023931
	2003	45.87147	103.2787	213.1407	4.329432
	2004	47.92903	102.2716	196.1873	3.712338
	2005	49.56514	100.8762	183.926	3.247077
	2006	51.29661	99.93003	174.2736	2.951842
	2007	52.75827	98.86086	166.9893	2.806232
	2008	54.21082	97.77312	160.4537	2.666621
	2009	55.5726	96.39714	153.9371	2.567642
	2010	56.00945	95.26804	149.8964	2.44263
	2011	56.50779	95.78119	145.5341	2.303196
	2012	55.97745	95.71685	137.6375	2.103202
	2013	60.35457	105.7534	145.9538	2.051274
	2014	64.50084	116.1235	150.8567	1.948124
	2015	70.64127	128.5577	155.0424	1.871245
	2016	69.19466	127.6957	153.0111	1.721777

Izvor: <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]

Najmanji broj samoubistava se odnosi na uzrast od 5 – 14. godine života. Broj samoubistava ove starosne grupe se u periodu 2000 – 2016. smanjio. Manje samoubistava je zabilježeno među grupom 70+ nego među kategorijama od 15 – 49 i od 50 – 69 godina starosti. I samoubistva među populacijom od 15 do 49 godina starosti su se, za posmatrani vremenski period, smanjila. Međutim, najviše je samoubistava zastupljeno upravo među ovom grupom, dakle među reproduktivnim dijelom populacije BiH. Druga po redu, prema brojnosti samoubistava, jeste grupa starosti od 50 – 69 godina, čija se stopa vremenom povećala. Grupa sa 70+ godina je u posmatranom vremenskom periodu zabilježila povećanje broja samoubistava. Povećanja u oba slučaja (50 – 69: 70+) potvrđuju Dirkemovu pretpostavku o porastu rizika samoubistva sa starošću⁶⁴ odnosno sa vremenom provedenim u društvu i dužinom izloženosti društvenim izazovima i njihovim efektima. Na stanje po pitanju broja samoubistava u svijetu, u zavisnosti od starosne dobi, ukazuju podaci sljedećeg grafikona (Grafikon 3.).

⁶⁴ Budući rast populacije je u velikoj mjeri zavisn od puta kojim će se kretati stope fertiliteta u budućnosti, s obzirom da relativno male promjene u obrascima plodnosti, koje se projektuju već decenijama, mogu generisati velike razlike u ukupnoj populaciji. Posljednjih godina, plodnost je opala u gotovo svim područjima svijeta, čak i u Africi gdje nivoi plodnosti ostaju najviši u odnosu na bilo koje glavno područje. *Ibidem*

Grafikon 4. Broj samoubistava u svijetu prema starosnoj dobi

Izvor: <https://ourworldindata.org/suicide>[23. 06. 2018.]

Najveći udio samoubistava je u kategoriji od 15 do 49 godina, što čini oko 60% smrti, ukazujući na naročitu ranjivost ove grupacije usljed izloženosti višestrukim životnim nesigurnostima, u odnosu na pripadnike starijih životnih dobi i sigurnost egzistencije koju uživaju. Podaci, dakle, ukazuju na odvojenost velikog broja ljudi (u reproduktivnoj životnoj dobi) od društva i deficit njihove socijalne povezanosti odnosno gubljenja veza sa okruženjem, što utiče na povećanje vjerovatnoće egoističkih samoubistava.

Činjenica da je najveći broj samoubistava zastupljen među populacijom od 15 – 49 i 50 – 69 godina ukazuje da objašnjenje ovakve distribucije smrtnosti izazvane samoubistvom treba tražiti u transformaciji društvenih okolnosti od sedamdesetih godina XX vijeka odnosno u usponu liberalne ekonomije, koja zahtijeva cjeloživotna učenja i prilagođavanja zahtjevima tržišta. Ovakva društvena konstelacija dovodi grupe od 50 – 60 godina u stanje rizika, usljed izgubljene sigurnosti, čiji socijalni položaj više nije zaštićen, kao u prethodnom poretku, i čija je prilagodljivost novim, ubrzanim društvenim tokovima dovedena u pitanje. Pored toga, i mlađe društvene grupacije nisu pošteđene s obzirom na brojne društvene izazove pred kojima se nalaze, poput usporenog privrednog rasta, nezaposlenosti, delinkvencije, produžene adolescencije i njome uslovljenog odlaganja ili kasnijeg sklapanja braka i zasnivanja po-

rodice. To se sve odražava na usporavanje rasta populacije, usljed ukupnog smanjenja stope fertiliteta (plodnosti) i uzrokuje povećanje proporcije starijih osoba tokom vremena.⁶⁵

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Znam zasigurno da je jedna od najpotrebnijih stvari koja bi nam pomogla u teškim vremenima, vera da je život, uprkos bolovima i razočaranjima, u krajnjoj analizi bolji od svega onoga što nam smrt donosi. I ta vera je, bez obzira kako je mi zvali, naša životna filozofija.

Pol Kvinet, *Samoubistvo: Konačna odluka*

Samoubistvo, kao oblik smrti, izvijestan je problem društva bilo kog nivoa, s obzirom da predstavlja prijetnju po njegovu organizaciju, koordinaciju društvenih struktura, (samo)održivost odnosno jedinstvo, utemeljeno na solidarnosti kao međuljudskoj zavisnosti. Ozbiljan je problem i društva trećeg milenijuma, iako se ono značajno razlikuje od ondašnjeg, devetnaestovjekovnog, čiji je savremenik i dijagnostičar bio Emil Dirkem.

Dirkem je problemu samoubistva pristupao sa teorijsko – metodološkom oprežnošću sociologa i uvjerenjem da ga je moguće objasniti posmatrajući društvene faktore i njihov uticaj na stopu samoubistava pojedinih grupa. Drugim riječima, nalazi njegovog istraživanja su pokazali da svako društvo karakteriše određena stopa samoubistava koja se pokazuje stabilnom u posmatranom vremenskom periodu zbog jedinstvenosti društvenih okolnosti koje preovladavaju u tom periodu, a pod čijim uticajem se samoubistvo i dešava. Uočivši tu postojanost problema samoubistva kroz vrijeme, Dirkem je približio značenje samoubistva kao društvene činjenice odnosno čina, nezavisnog od voljnih elemenata čovjeka već isključivo od postojanja objektivnog (realnog) društvenog poretka, koji mu se javlja kao prinudan, budući da postojanje istog ne zavisi od pojedinčeve volje. Međutim, svako insistiranje, pa i sociologističko, na tumačenju samoubistva iz perspektive učenja o određenosti ljudskog djelanja i njegovoj uslovljenosti spoljnim i unutrašnjim uzrocima i motivima (čak i čovjekova volja) značilo bi regresiju determinističkog sagledavanja društvenih pojava, karakterističnog za razdoblje devetnaestog vijeka. Takve prakse bi za sociologiju XXI vijeka, koja treba da tendira eksplanaciji iz integrativne teorijske perspektive, bile anahrone.

⁶⁵ Očekuje se da će globalno broj osoba starijih od 60 godina ili više biti više nego udvostručen do 2050. godine, a više od tri puta do 2100. Značajno starenje stanovništva u narednih nekoliko decenija projektovano je za većinu regiona svijeta, počevši od Evrope gdje se procjenjuje da će do 2050. godine 34% stanovništva biti starije od 60 godina. *Ibidem*

Dirkem je pojavu samoubistva tumačio kretanjem društva (sveukupnost njegovih preokreta: kulturni, pravo – politički i privredni razvoj), čije se “zdravlje” očitovalo uvidom u suicidalne statistike. U tom kontekstu je rizik samoubistva prepoznao u naglim društvenim promjenama, orijentisanim ka razvoju društva, kroz prevladavanje tradicionalnih zajednica (selo, porodica, susjedstvo) i njihovih zaštitnih mehanizama, čime se aktivira autonomnost pojedinaca i nezaustavljivost njihovih aspiracija. Tako je rast stopa samoubistva tokom perioda industrijalizacije na Zapadu i bogaćenja društva u XIX vijeku bio uslovljen ishodima tog procesa, koji su ubrzo prepoznati kao faktori progresije samoubistva (opadanje nataliteta, starenje populacije, slabljenje religijske prakse, porast razvoda). Nakon ovog ciklusa uslijedio je period stagnacije i opadanja tokom XX vijeka, koji je donio ubrzanje privrednog rasta. U XXI vijeku i dalje djeluju faktori progresije samoubistva (porast razvoda, opadanje nataliteta, starenje populacije) na nacionalnom nivou, kako se pokazalo u slučaju BiH, s izuzetkom faktora religije čiji uticaj naročito raste u doba postsocijalističke tranzicije, reflektujući tako globalne tendencije pružanja otpora globalističkim kulturološkim strategijama.

Istinitost Dirkemove *pretpostavke o većoj stopi samoubistava u ratnim nego u mirnodopskim društvenim okolnostima* se na primjeru BiH pokazala. To potvrđuju statistički podaci IHME, prema kojima je broj samoubistava od kraja devedesetih godina znatno redukovao. Teza se, dakle, pokazala validnom i na nadnacionalnom nivou, s obzirom da je i najmanji broj samoubistava po broju stanovnika zabilježen u zemljama istočnog Mediterana, koji je u prethodnih nekoliko decenija značajno destabilizovan političkim krizama. Objašnjenje takvog stanja se naslanja na Dirkemov argument o uticaju religije na prevenciju samoubistva, između ostalog i kroz prirodno kretanje stanovništva. Ukoliko se uzme u obzir opadajući prirodni priraštaj autohtonih Evropljana zajedno s njihovom (hrišćani) demografskom recesijom, kao i demografskom ekspanzijom muslimana pod uticajem islama, te procesom institucionalizacije islama u Evropi i reislamizacije njenih muslimana, validnost Dirkemovog argumenta (iako je u radu sporadično razmatran, mada ne i dublje empirijski provjeravan) o uticaju religije na prirodno kretanje stanovništva postaje izvjesna. Uzevši prethodno rečeno u obzir, teza jeste validna i moguće ju je dopuniti faktorom religije, na čiji je efekat u smanjivanju stope samoubistava Dirkem, prije svega, ukazivao. Porast značaja religije za vrijeme i neposredno nakon rata, u postsocijalističkoj BiH, moguće je tumačiti porastom potrebe za ponovnim pronalaskom autentičnih oblika identifikacije, određenih religijom i kulturom, nakon krize starog društvenog identiteta, podstaknute raspadom jugoslovenske federacije. A da je stanje slično i na nadnacionalnom nivou potvrđuje činjenica da su radikalni oblici nacionalnog identiteta oživljeni

pri suočavanju sa eksponentima ideologija i procesa globalne integracije. Sve ovo ukazuje koliko je neosporno istorijsko uporište religijskog uticaja, s obzirom da je religija, kao globalna društvena pojava, oduvijek bila u službi društveno-integrirajuće funkcije (intra/interdruštveni faktor integracije) u skladu s kojom je obezbjeđivala opstanak društva (održavanje moralnog zakona i reda, vrijednosti i normi, solidarnosti i jedinstva-sloge, svijesti i savjesti) i njegovih podsistema od najranijih perioda njihovog postojanja.

S druge strane, u posmatranom vremenskom periodu mirnodopskih uslova zabilježena je srednje visoka stopa samoubistava u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu koja očito ukazuje na smanjenje unutrašnje kohezije odnosno međusobnog povjerenja (socijalni kapital) stanovnika pomenutih entiteta. Neki od mogućih razloga tome su i postojanje stranačkih antagonizama i nedemokratskih političkih praksi (kriminal, korupcija, nepotizam i sl.), koji blokiraju međusobno povjerenje građana ovih entiteta, i uopšte prevelik broj stranaka, koje u društvu stvaraju više od realno postojećih podjela. To znači da na povećanje stope samoubistava u mirnodopskim vremenima utiče veliki broj internih faktora (stranački antagonizmi, deficit povjerenja i socijalnog kapitala, podanička politička kultura, te različiti vidovi ekonomskih i političkih devijacija), koji čak amortizuju i integrativni i regulativni uticaj religije.

Suicidalne statistike samoubistva na pragu trećeg milenijuma sve više ukazuju da je *stopa samoubistava u Bosni i Hercegovini početkom XXI vijeka uslovljena ekonomskim zastojem*. Naime, izvjesno je postojanje dereguliranih ekonomija koje, kroz naizmjenične faze ekonomskog rasta i stagnacija (razdoblja prosperiteta i zastoja) narušavaju stanje društvene ravnoteže, usljed radikalnih prekompozicija društvenog poretka. Stoga je uzroke regresije/progresije stopa samoubistava, baš kao u zemljama Evrope i SAD-a u XIX vijeku, moguće identifikovati u ekonomskom razvoju i socijalnoj transformaciji odnosno novim oblicima društvene organizacije, utemeljenim na krizi bogaćenja – akumulaciji enormnog bogatstva, uz istovremene izmjene kulturnog sistema (sistem vrijednosti i simbola) i sistema ličnosti (svijest, potrebe, ponašanje). Naime, raspad jugoslovenske federacije donio je izvjesne ekonomske posljedice (nezaposlenost, nejednakosti, privatizacija i sl.). Tranzicija je označila početak nove raspodjele prihoda, pa samim tim i nipodaštavanje ranije zastupljenih i preferiranih principa jednakosti i ravnopravnosti prihoda. Stara očekivanja u tom pogledu nisu zadovoljena u novoj organizaciji post-socijalističkih ekonomija, a što se naročito odrazilo na subjektivni osjećaj nesigurnosti i ugroženosti položaja pojedinaca u novom društvu, a naročito pojedinih društvenih grupa, kakve su žene, koje su više predisponirane rizicima u nerazvijenim društvima. Drugim riječima, usljed većih očekivanja jednakosti, raste ženska osjetljivost na izražene nejednakosti, baš kao i rizik

suicidalnog ponašanja. Međutim, bez obzira na ove promjene, pretpostavka da „siromaštvo štiti“ (Dirkem) pokazala se tačnom na nacionalnom nivou, s obzirom na nisku stopu samoubistava u BiH, koja se još uvijek nalazi na putu ka privrednom bogatstvu i napretku. Niskom stopom samoubistava se takođe odlikuju i najsiromašnije zemlje svijeta, usljed izrazito zastupljenih nejednakosti (afričke i latinoameričke zemlje). S druge strane, pokazalo se da što je neka zemlja bogatija – to je viša stopa samoubistava u njoj. Najreprezentativniji primjer toga su bogate sjevernoevropske zemlje, s vrlo malo zastupljenim procentom nejednakosti (mjereno koncentracijom bogatstva).

Konačno, postojanje društvene (de)regulacije moguće je izraziti sljedećim pravilnostima: što je uticaj religije u društvu veći, manja je stopa samoubistava, bilo u ratu ili u miru. Dalje, što je društvo siromašnije i sa većim nejednakostima, to je stopa samoubistava manja i obratno. Ove pravilnosti ukazuju na ispodprosječan stepen društvene regulacije, ali ne i na njeno apsolutno odsustvo (usljed religijskog uticaja), pa je moguće zaključiti da što je socijalna kontrola u društvu manja, to je veća vjerovatnoća pojave anomičnih samoubistava.

Ekonomске posljedice, izazvane transformacijom privredne sfere, naročito su se odrazile na onaj dio stanovništva kojem su iste bile nepoznate pod socijalističkom vladavinom, što ide u prilog tezi o većoj stopi samoubistava kod osoba starije životne dobi, *odnosno o rastu stopa samoubistava u BiH u XXI vijeku sa starošću*. Takvi, nesumnjivo anomični uslovi, opredijelili su post-socijalističke zemlje u pravcu različitih izbora ekonomskih reformi, koje su se odrazile i na trendove zdravlja i smrtnosti. U tom kontekstu su, tokom tranzicijskog perioda devedesetih, socijalistički socijalni programi i porodična politika napušteni. Sve više se primjenjuje neoliberalna agenda, utemeljena na tržišno orijentisanim politikama deregulacije nacionalnih ekonomija, nužnog otvaranja nacionalnih tržišta ka uplivu trgovine i inostranog kapitala, te zahtjevima za smanjenje vlada mjerama privatizacije i štednje. Napuštanje socijalnih programa i porodične politike se odrazilo novim promjenama porodične sfere, ali i demografske slike. Naime, riječ je o pojavama odlaganja braka i poroda, smanjenja stopa braka, širenja vanbračne kohabitacije, te smanjenja stopa nataliteta. Smanjenje stopa nataliteta se odrazilo na porast stopa muških samoubistava. Naravno, BiH nije izuzetak po ovome pitanju, budući da se sve zemlje Zapadnog Balkana, prema procjenama stručnjaka za statistiku i demografiju, nalaze u ukupnoj depopulaciji, čemu nesumnjivo doprinose nepovoljni društveno – politički uslovi (generalno loša politička situacija u državi, nemogućnost zapošljavanja, nezadovoljstvo mlađe populacije koje demotiviše rađanje novog stanovništva). Pad nataliteta je, svakako, direktna posljedica i raseljavanja (i djeca rođena u BiH se upisuju u inostrane

škole). Pa se Bosna i Hercegovina suočava sa “dvostrukom kugom” (iseljavanje i nizak prirodni priraštaj), što je slučaj i sa zemljama na Istoku, za razliku od zemalja na Zapadu i jugu Evrope koje taj problem neutrališu politikom privlačenja migranata. Prema tome, na snazi je demografska recesija (depulacija) kod hrišćana, kako u BiH tako i u Evropi koja je, po prvi put u modernoj istoriji, 2015. godine dostigla negativan prirodni priraštaj, od kada njena suicidalna stopa nataliteta (zajedno sa migrantima) postaje sumorna realnost ili, kako se nerijetko ističe, “demografski zemljotres ravan velikoj kugi iz IV vijeka”.

Trend rasta populacije (prirodni priraštaj kao pokazatelj napretka stanovništva jedne zemlje i nivoa zadovoljstva) moguć je u uslovima visoke ekonomske razvijenosti, što nije slučaj ni u regionu, pa tako ni u BiH, koju karakteriše solidna stopa privrednog rasta i povoljan bruto domaći proizvod. Prema tome, moguće je konstatovati pravilnost da stope samoubistava rastu u uslovima smanjenja populacije, a opadaju u uslovima rasta stanovništva. Međutim, ukoliko se bijela kuga ne zaustavi, ni solidna stopa privrednog rasta, ni povoljan bruto domaći proizvod, ni nova radna mjesta uskoro neće značiti ništa.

Pretpostavku o većoj otpornosti pripadnica ženskog pola na suicid potvrdile su stope samoubistava odnosno podaci o dominaciji muških samoubica, koji su time targetirani za rizičnu grupu u, još uvijek značajno tradicionalnom, bosanskohercegovačkom društvu patrijarhalne kulture, koja težište nosioca dinamičnih aktivnosti i participacije u društvu i dalje stavlja na muškarce. Stoga, kompleks različitih muških društvenih uloga, nametnutih pojedincu, determiniše ponašanje muškaraca u smjeru ispunjavanja očekivanja, pri tom nerijetko uzrokujući muški rodni stres i njime praćeno samoubistvo, kao posljedicu velike integrisanosti u društvo. Proces integracije društva sobom nosi rizik samoubistva, s obzirom na podređivanje pojedinca društvu.

Otuda proizlazi da je i manje učešće žena u radnoj snazi bh. društva povezano s manjim stopama ženskog samoubistva, budući da veća participacija žena znači i dodatno opterećenje u vidu nametanja novih uloga i obaveza oko zaposlenosti, pored već obavezujućeg kućnog rada. U prilog manje ženske participacije u BiH svjedoče i podaci bh. statističkih agencija o razlici u nivou obrazovanja stanovništva prema polu, gdje je niži nivo obrazovanja (bez obrazovanja, nepotpuno i osnovno obrazovanje) mnogo više zastupljen među ženama, baš kao i nepismenost.

Prema tome, stopa ženskih samoubistava je manja što su razlike između muških i ženskih društvenih uloga odnosno rodne razlike veće. To se takođe odnosi i na visok procjep između muškog i ženskog učestvovanja u radnoj snazi. S druge strane, veća ženska participacija bi značila i veće stope muških

samoubistava. Naime, za pripadnike muškog pola, žensko učešće u radnoj snazi može predstavljati: prijetnju njihovoj tradicionalnoj muškoj rodnoj ulozi hranitelja porodice, kao i lišavanje prethodne ženske emotivne podrške kod kuće.

Pored toga, i na nadnacionalnom nivou je zastupljen trend manje podložnosti pripadnica ženskog pola samoubistvu, a što se može tumačiti većom ženskom otvorenosću za primanjem (stručne) pomoći u kriznim situacijama, dok to kod muškaraca nije slučaj zbog rodnom ulogom uslovljenog straha od stigmatizacije (devalviranje muškosti) i odbacivanja zbog korištenja (psihijatrijske) pomoći. Prema tome, razloge postojanosti razlika u muškim i ženskim stopama samoubistava moguće je objasniti postojanošću odnosno nepromijenjenošću rodnih obrazaca ponašanja i njima konstruisanih identiteta, u skladu s kojima su muškarci više društveno orijentisani, pa konsekvntno tome i društvenim krizama više izloženi od žena, koje su usredsređene na brigu o aktivnostima iz svakodnevnog života, rezervisanog za sferu privatnosti, gdje se toleriše otvoreno ispoljavanje ženske senzitivnosti.

Iako se mogu izvesti određene generalizacije o suicidalnom ponašanju muškaraca i žena treba napomenuti da se opšte tendencije ne mogu uzimati kao apsolutne smjernice za napore na prevenciji samoubistva. Pokušaje samoubistva treba uvijek shvatati ozbiljno, a ne kao vid traženja pažnje, niti treba pretpostavljati da će samo osobe određenog pola koristiti određeni samoubilački metod.

Konačno, društvena (dez)integracija pojedinaca manifestuje se kroz nekoliko pojava i pravilnosti. Naime, stopa ženskih samoubistava je manja što su razlike između muških i ženskih društvenih uloga odnosno rodne razlike veće. To se takođe odnosi i na visok procjep između muškog i ženskog učestvovanja u radnoj snazi. Dalje, što je stopa rađanja odnosno nataliteta niža, to je veći udio starijeg stanovništva u populaciji odnosno to je veća stopa mortaliteta (pa tako i samoubistva). Kako prethodno istaknute pravilnosti ukazuju na nedovoljan stepen društvene integracije, moguće je zaključiti da što je podređenost odnosno posvećenost pojedinaca društvu, društvenim ciljevima manja, to je vjerovatnoća pojave egoističkih samoubistava veća.

Sudeći prema World Population Review izvještaju za 2018. godinu o niškoj (ali ne i najnižoj) stopi samoubistava, BiH karakteriše ispodprosječna integracija stanovništva. Istinitost ove teze dokazuje proces post-socijalističke transformacije odnosno još uvijek nezavršene tranzicije, koja znači: 1) promjene dosadašnjih društvenih uslova (koji su pogodovali nastanku samoubistava) tj. prelazak iz industrijskog u postindustrijsko društvo, u kojem će većina zaposlenih raditi u tercijarnom i kvartarnom sektoru za pružanje usluga, čime će biti zamijenjen sekundarni sektor, kao nekadašnji osnovni

izvor zapošljavanja, te 2) pomak ka prevenciji problema mortaliteta stanovništva čiji su najbolji pokazatelj, upravo, izražene stope samoubistava. Uzimajući u obzir strukturu zaposlenosti prema sektorima, u BiH još uvijek nije završena tranzicija iz industrijskog u postindustrijsko društvo, budući da ova zemlja ima najveći udio zaposlenosti u proizvodnji među zemljama Balkana. Takođe, BiH ne karakteriše ni visoka stopa samoubistava, pa prema tome i mortaliteta, sa kojom se suočavaju razvijene zemlje, pa bi se moglo tvrditi da Dirkemova pretpostavka o siromaštvu kao zaštitnom faktoru i dalje važi, bar na nacionalnom nivou, u BiH, koja se još uvijek nalazi na putu ka privrednom bogatstvu i napretku. Posmatrano na nadnacionalnom nivou, niskom stopom samoubistava se takođe odlikuju i najsiromašnije zemlje svijeta sa izrazito zastupljenim nejednakostima (zemlje Afrike i Latinske Amerike). S druge strane, pokazalo se da što je neka zemlja bogatija – to je viša stopa samoubistava u njoj. Najreprezentativniji primjer toga su bogate sjevernoevropske zemlje sa vrlo malo zastupljenim procentom nejednakosti (mjereno koncentracijom bogatstva).

Pored toga, još nije postignut potpuni razvoj organske solidarnosti, usljed deficita međusobnog povjerenja – poluge socijalnog kapitala, a posebno premošćujućih veza koje doprinose povezivanju i uprkos različitostima pojedina.

Uzevši prethodno navedenu argumentaciju u obzir, evidentno je da su Dirkemove determinantne samoubistva aktuelne i danas, iako drugačije formulisane, odnosno da na *promjene stope samoubistava u post-socijalističkoj BiH tokom tranzicijskog perioda od devedesetih godina XX vijeka utiču faktori socijalne (de)regulacije i (dez)integracije*. Time je klasična sociološka pretpostavka o samoubistvu kao društveno uslovljenoj pojavi potvrđena i u slučaju bh. društvenog konteksta, ali i na nadnacionalnom nivou. Uzme li se u obzir tendencija pojedinačnih društava ka posebnom i opštem, globalnom, kroz aktuelne procese globalne integracije, moguće je zaključiti da *Durkemova teorijska polazišta o samoubistvu, zaista, mogu objasniti pojavu samoubistava u društvu XXI vijeka*. Ovime je ova klasična sociološka studija još jednom izdržala probu vremena, ojačavši svoju vrijednost koja počiva na zakonu o podjeli rada odnosno na uzročnosti između specijalizacije rada, koja izaziva otuđenje radnika industrijskog doba i samoubistvo istih. I danas takođe, uzevši u obzir tendencije razvoja društva i u XXI vijeku, praćene ubrzanim razvojem tehnologije, u službi svjetske integracije, podjela rada jeste i biće sve složenija, čineći tako tehničku specijalizaciju sve užom, a određene zadatake, radna mjesta i zanimanja (nastanak novih i nestanak starih), pa tako i egzistencijalnu sigurnost (sigurnost zaposlenja) ljudi, upitnima, usljed zastarijevanja uzrokovanog tehnološkim promjenama. Prema tome, neminovan

je uticaj društvenih uslova (specijalizacija rada, faktor religija, porodica, povjerenje, dobra zdravstvena zaštita, visok standard, vladine mjere, aktivnosti nevladinih organizacija itd.) na pojavu odnosno suzbijanje samoubistava.

Daljnje provjere validnosti Dirkemovih teorijskih polazišta podrazumijevale bi razmatranje novih manifestacija samoubistva izazvanih postepenim mijenjanjem društvenih okolnosti (uspon društvenih mreža, kao nove društvene strukture i slično). Društvene okolnosti digitalnog doba sobom nose nove izazove proučavanja fenomena samoubistva i osvjetljavaju njegove nove, neistražene dimenzije (samoubistvo u dematerijalizovanoj, Internet sferi – sajber samoubistvo, samoubilački paktovi i sl.) i uzroke (kibernetiska zlostavljanja i zloupotrebe na mreži). Stoga će zadatak sociologije biti tumačenje društvene pojave samoubistva u njenim novim, razvojnim oblicima uz istovremeno testiranje i/ili revidiranje klasičnih socioloških polazišta. U kontekstu savremenih manifestacija samoubilačkog čina, neophodno će biti traganje za odgovorom na pitanje da li se samoubistvo izvršeno u prenosu uživo (emitovano preko Interneta za određenu ciljnu grupu gledalaca), može smatrati jednim od tipova samoubistva iz Dirkemove tipologije ili je u pitanju sasvim drugi tip?

Na kraju, ali ne i manje važno, treba istaći da je samoubistvo kompleksno pitanje na koje utiču društveni faktori, pa prema tome i problem rješiv uz primjenu adekvatnih, društveno određenih načina (državna intervencija) suzbijanja odnosno smanjivanja stope njegovog ispoljavanja. U tom kontekstu naročito dolazi do izražaja značaj kako porodične, tako i šire društvene podrške ranjivim, vulnerabilnim društvenim kategorijama (žene, starije osobe, samci, osobe na rubu životne egzistencije i oboljeli od psihičkih poremećaja itd.) koju je potrebno ukazati na vrijeme, kako bi se pravovremenom intervencijom kod osoba u stanju potrebe identifikovalo rizično stanje, te kod istih spriječilo potencijalno samoubistvo, pogotovo osoba emotivno labilnijeg psihičkog stanja i nedovoljno otpornih na pritiske iz društvenog okruženja. Međutim, pojava ovoga problema zavisi i od same individue, njene slobode izbora između života i smrti odnosno njenog stepena odgovornosti prema sebi i ljudima iz svog okruženja. U tom pogledu, od neizmjerne je važnosti izrada nacionalne strategije, s fokusom na sveobuhvatne programe prevencije i s planom djelovanja od rane dobi pojedinaca, kroz jačanje organizacija civilnog društva i njihovih programa posvećenih mentalnom zdravlju, preko uključivanja institucija obrazovanja, kao najvažnijeg mehanizma podrške i jačanja socijalizacije (vaspitanja) i obrazovanja saosjećajnih, samopouzdanijih i odgovornijih mladih osoba. Jedan od adekvatnijih načina borbe protiv suicida bila bi i detabuizacija ovoga pitanja i oslobađanje od pratećih predrasuda i zabluda, putem tačnog informisanja o ovome problemu.

LITERATURA

- A. Z. Prirodni priraštaj '90-ih godina daleko bolji nego danas, opravdanja se traže u migracijama. Oktobar 2017. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prirodni-prirastaj-90-ih-godina-daleko-bolji-nego-danas-opravdanja-se-traze-u-migracijama/171009089> [18. 07. 2018.]
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Bosna i Hercegovina u brojevima*, Sarajevo: 2014. http://www.bhas.ba/tematskibiltenti/BHB_2014_001_01_bh.pdf [18. 07. 2018.]
- Barnes, Hari Elmer. *Uvod u istoriju sociologije II* (V. Đukanović, D. Milanković, prev.). Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1982.
- Bojanić, Nebojša, Srdanović, Marko & Darko Marinković. Kretanje stope samoubistava u Republici Srpskoj. *Kriminalističke teme Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije* Godina XVI, Broj 3-4, 2016: str. 1- 19. Preuzeto sa: <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/117/pdf> [15. 02. 2018.]
- Bosna i Hercegovina u brojevima* 2017. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2017. http://www.bhas.ba/tematskibiltenti/NUM_00_2017_TB_0_BS.pdf
- Breault, Kevin D. 'Was Durkheim Right?: A critical survey of the empirical literature on Le Suicide' in Pickering, W.S.F and Walford G. (Eds.) *Emile Durkheim: Critical Assessments of Leading Sociologists. Third Series, Volume IV* (2001), London: Routledge.
- Country Economy. *Bosnia and Herzegovina – Marriages – 1960 – 2012*. <https://countryeconomy.com/demography/marriages/bosnia-herzegovina>
- Cummins, Ian. The link between unemployment and suicide. weforum.org, 13 February, 2015. <https://www.weforum.org/agenda/2015/02/the-link-between-unemployment-and-suicide/>, [25. 06. 2018.]
- Damjanović, Aleksandar. Filozofija samoubistva, *Engrami* Vol. 27, januar-jun 2005, br. 1-2, 93 – 100 <https://www.scribd.com/document/28907572/Aleksandar-Damjanovi%C4%87-Filozofija-samoubistva> [17. 07. 2018.]
- Demografija: Tematski bilten* 02. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2008. http://www.bhas.ba/tematskibiltenti/dmg_002_000-bh.pdf
- Dirkem, Emil. *Samoubistvo* (B. V. Radović, prev.). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1997.
- Durkheim, Emile. *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999.

- Durkheim, Emile. *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding, G. Simpson, transl.). London & New York: Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Emil Dirkem, *Samoubistvo* (B. V. Radović, prev.) (Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod, 1997)
- Eurostat Statistics Explained. *Crude marriage rate, selected years, 1960 – 2015 (per 1 000 persons)*. [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Crude_marriage_rate,_selected_years,_1960-2015_\(per_1_000_persons\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Crude_marriage_rate,_selected_years,_1960-2015_(per_1_000_persons).png)
- Fajgelj, Stanislav. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenu psihologiju, 2005.
- Giddens, Anthony. *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007.
- Gidens, Antoni. *Dirkem* (A. I. Spasić, prev.). Beograd: Biblioteka XX vek, 1996.
- Haralambos, Michael. *Sociologija: teme i perspektive* (M. Pać Jurinić, R. Rusan, V. Tomić, prev.). Zagreb. Golden marketing, 2002.
- <https://www.verywellmind.com/the-consequences-of-male-gender-role-stress-2797513> [25. 06. 2018.]
- International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968, vol. 15, pp. 385-89
- Izveštaj br. 24889-BiH. Bosna i Hercegovina. Tržište rada u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini: Kako ohrabriti preduzeća da stvaraju radna mjesta i povećaju mobilnost radnika. 04. novembar 2002. https://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/WB_Trzisterada.pdf [26. 06. 2018.]
- Kushner, Howard I & Sterk, Claire E. *The Limits of Social Capital: Durkheim, Suicide, and Social Cohesion*. Am J Public Health. 2005 July; 95(7): 1139–1143. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1449331/> [18. 03. 2018.]
- Lee, Lindsay, Roser, Max & Ortiz-Ospina, Esteban. *Suicide*. OurWorldInData.org. August 2015; <https://ourworldindata.org/suicide> [23. 06. 2018.]
- Leenaars, Antoon A. S. Shneidman on Suicide, Suicidology Online 2010; 1:5 – 18. <http://www.suicidology-online.com/pdf/SOL-2010-1-5-18.pdf> [11. 03. 2018.]
- Marinković, Dušan. *Uvod u sociologiju: Osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008.
- Messias, Erick, Castro, Juan, Saini, Anil, Usman, Manzoor & Dale Peeples. 'Sadness, Suicide, and Their Association with Video Games and Internet Overuse among Teens: Results from the Youth Risk Behaviour Survey 2007-2009'. *Suicide and Life Threthening Behaviour* 41(3) (2011): pp. 307-315.
- Milić, Časlav i sar. "Sezonske varijacije – Faktor rizika za nastanak suicida". *Med Pregl*; LXIII (7-8) (2010): 531-534. Preuzeto sa: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8105/2010/0025-81051008531M.pdf> [18.11. 2017.]

- Pašalić Kreso, Adila. Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini: Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti. *Demografske i etničke promjene u BiH* (I. Cvitković, ed.), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017. http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/09_posebna_izdanja_CLXXII_9/06%20-%20Adila%20Pasalic%20Kreso.pdf [20. 06. 2018.]
- Ricer, Džordž. *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni* (S. Skiba, D. Pavlović, prev.). Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Ritzer, George. *Sociological Theory* (7th Ed.). New York: McGraw-Hill, 2008.
- Schimelpfening, Nancy. *Differences in Suicide Among Men and Women: Differences Between Men and Women in Suicide and Suicidal Behaviors*. verywellmind.com, May 28, 2017. <https://www.verywellmind.com/gender-differences-in-suicide-methods-1067508> [25. 06. 2018.]
- Shah, Ajit. 'The Relationship between general Population Suicide Rates and the Internet: A Cross-National Study'. *Suicide and Life Threatening Behaviour* 40(2) (2010): pp. 146-150.
- Slijepčević, Dušanka. Devijacije i disfunkcionalnost društva. *Društvene devijacije: Anomija društva i posljedice*. pp.204-216.
- Solovjev, Vladimir. *Duhovne osnove života*. Split: Verbum, 2016.
- Standard. *Svaki treći dan se neko ubije: Samoubice se ne „radaju“, već se radaju okolnosti za taj čin*. 2018. <http://standard.co.me/index.php/drustvo/item/7324-svaki-treci-dan-se-neko-ubije-samoubice-se-ne-radaju-vec-se-radaju-okolnosti-za-taj-cin> [19. 02. 2018.]
- Šakić, Mateja. SAMOUBOJSTVO KAO DRUŠTVENI PROBLEM: RASPRAVA IZ SOCIOLOŠKE PERSPEKTIVE. *AMALGAM* 72 BROJ 5 (2011), 67-81. Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/76505> [31.01.2018.]
- Šijaković, Ivan & Dragana Vilić. *Sociologija savremenog društva*. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 2010.
- Šijaković, Ivan & Nemanja Đukić. *Uvod u klasične sociološke teorije*. Banja Luka: Ekonomski fakultet, 2010.
- Šijaković, Ivan. *Uvod u sociologiju*. Banja Luka: Naučno udruženje Sociološki diskurs, 2017.
- Tarner, Džonatan H. *Sociologija* (T. Bajović, D. Pavlović, prev.). Novi Sad: Mediterranean Publishing, 2009.
- Thompson, Kenneth. *Emile Durkheim*. London, New York: Routledge, 2002.
- Thompson, Kenneth. *Readings from Emile Durkheim*. London, New York: Routledge, 2005.
- Tseng, Fang - Yi & Yang, Hao – Jan. 'Internet Use and Web Communication Networks, Sources of Social Support, and Forms of Suicidal and Nonsuicidal Self-Injury among Adolescents: Different Patterns between Genders'. *Suicide and Life-Threatening Behaviour* 45(2) (2015): pp. 178-191.

- Tull, Matthew. *Male Gender Role Stress and PTSD: Stress About Fitting into the Masculine Norm Can Make Symptoms Worse*. verywellmind.com, February 20, 2017.
- United Nations – Department of Economic and Social Affairs. *The World Population Prospects: 2015 Revision*. un.org, <http://www.un.org/en/development/desa/publications/world-population-prospects-2015-revision.html> [18. 07. 2018.]
- Woodward, Susan. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945 – 1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- World Health Organization. *Monitoring health for the Sustainable Development Goals (SDGs)*, 2017, str. 61. <http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/255336/1/9789241565486-eng.pdf?ua=1>; <http://www.who.int/media-centre/news/releases/2017/half-deaths-recorded/en/> [18. 02. 2018.]
- World Health Organization. *Suicide rates per 100,000 by country, year and sex*, 2011. https://web.archive.org/web/20120122021659/http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide_rates/en/ [19. 02. 2018.]
- World Population Review. *Crude Suicide Rate by Country*, 2018 <http://world-populationreview.com/countries/suicide-rate-by-country/>
- Wray, Matt, Collen, Cynthia & Bernice Pescosolido. 'The Sociology of Suicide'. *The Annual Review of Sociology* 37 (2011): pp. 505-528.
- Диркем, Емил. *О подели друштвеног рада*. Београд: Просвета, 1972.